

64

ПРОБОЈ

HEM.-BYΓAP. ΦPONTA

15-OT CEP. 1318.

ID=13135623

26.0
464

БЕОГРАД УНИВ. БИБЛИОТЕКА

Luka Čelović И. Бр. 45468

БЕОГРАД
СЛАВНА ДЕЛА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

ПРЕВЕО СА ФРАНЦУСНОГ
МИЛИВОЈ Ј. НИКОЛАЈЕВИЋ
БЕНЕРАЛШТАБНИ ПУКОВНИК

ПРОБОЈ НЕМАЧКО-БУГАРСКОГ ФРОНТА

15-ог СЕПТЕМБРА 1918. ГОДИНЕ

(СА ЈЕДНОМ СКИЦОМ)

Предговор — I Прва годишњица добропољске битке — II Генеа солунске офанзиве; Skra di Legen; савезничка и непријатељска снага на солунском фронту — III Слом Бугарске; план за офанзиву; распоред; припрема; извршење; напредовање; капитулација Бугарске и уговор примирја — IV Борбе на Балкану; јавно мишљење у Немачкој; брзина гонења; примирје у Ђусти; преговори графа Карољија; образовање источне секције савезничке војске.

БЕОГРАД, 1921 ГОД.

ЦЕНА 10 ДИНАРА

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“
КНЕГИЊЕ ЉУВИЦЕ УЛИЦА БР. 6.

ПРЕДГОВОР

Напис г. Константина Фотијадеса *La Victoire des Alliés en Orient*“ одштампан у признатом и добро уређиваном француском часопису „*La Revue de Paris*“, допао ми се, у главном што је у њему, по свему судећи, добро и брижљиво сређен употребљени материјал францускога ђенералштаба и што је све то изложено прегледно и доста исцрпно. Те добре особине, према мојој субјективној процени, с једне стране и велика важност ове битке, с друге стране, навеле су ме, да овај рад преведем на српски и да га поднесем и нашим читаоцима који нису имали прилике и могућности да га читају у оригиналу.

Али, одајући хвалу ономе што заслужује похвале, не могу да пустим овај рад у јавност а да једновремено не учиним извесне корекције у раду г. Фотијадеса, јер у њему има и излагања која не одговарају истини. Две капиталне погрешке, у главном, ваља ми исправити, а те су :

1) што г. Фотијадес тврди да је иницијатива за солунску офанзиву на Мађедонском фронту, као и сам план извршења њеног, чисто француско дело, и

2) да је Добропољска битка добивена поглавито француском војском.

Да је ово нетачно (погрешно) престављено ево доказа :

Још одмах после оправљења остатака српске војске на Крфу, њене реорганизације и доласка на Мађедонски фронт у 1916. год. отпочела је Српска Вр-

ховна Команда да дејствује код својих Савезника да их убеди, да је корисно што пре и што више појачати снагу на солунском фронту, онолико колико то захтева његова стварна важност и колико износи непријатељска снага коју треба савладати.

Користи, које би се од једне овакве снажне и успешне офанзиве могле да добију, биле су, према предлозима Српске Врховне Команде ове :

1. Што би се пресекла главна комуникација Берлин—Багдад.

2. Што би се тиме предвојиле Бугарска и Турска од Централних Сила, те би и њихова капитулација била питање најкраћег времена.

3. Што би се ослободила Србија и наше снаге дошле на границу Аустро-Угарске која би, већ и наче болесна и најслабија страна Централних Сила, брзо подлегла, те би Немачка остала сама да и она подлегне у најкраћем року.

4. Што се овим успехом добијају велике и плодне територије, да их ми користимо а не Немачка, и

5. Што би Солунска војска доласком на Саву и Дунав могла да дође у везу са италијанском војском.

Ову своју акцију, ове своје предлоге Српска Врховна Команда није престајала чинити својим Савезницима и у 1917. и 1918. години; „али тешко је било убедити савезничку Конференцију и ратне Савете у Шантију, Версаљу и Лондону, јер се сва њихова пажња била сконцентрисала само на западни фронт и одвајање ма и једнога војника са тога фронта сматрало се као највећа стратегиска погрешка и као повреда начела : „сву снагу концентрисати на Главно Бојиште“. (Види чланак „Критични моменти у сјајној офанзиви у 1918. години“ штампан у Југословенској Њиви Бр. 2. од 10. јануара 1920. године од ђенерала Петра Пешића).

Као што се види, иницијатива за солунску офанзиву неоспорно припада српској Врховној Команди. Шта више; „ни сви команданти Источне Војске нису увек делили мишљење српске Врховне Команде и једини

који је одмах схватио овај план (енергична и добро припремљена офанзива у области Доброг Поља) био је ђенерал Франше д' Епере“.*)

Па чак и када се ђенерал Франше д' Епере убедио у корист овог предузећа и пошто се и он, преко ђенерала Гијома, ангажовао код Савезничког Војног Савета у Паризу да се ово прихвати, одобри и потпомогне, Савезници су се још дуго томе одупирали и када су га, најзад, примили ставили су услов: *да се због солунске офанзиве са западног фронша не узме ни један војник и да се дошадања шонажа не повећа ни за један килограм.*

У осталом, о овим нам тешкоћама на широко прича и сам г. Фотијадес у одсеку у коме говори о Генези солунске офанзиве и тамо нам излаже све муке које су се имале док се Савезници нису једном убедили и приволели да ову офанзиву одобре. Према томе, кад се и ово зна, како се може оправдано рећи да је иницијатива за солунску офанзиву дело Француза? Шта више, и ми знамо, а и сам Фотијадес вели, да су Савезници неколико пута помишљали да дефинитивно напусте солунски фронт и да са њега пренесу на другу страну све своје снаге. За мало да ова мисао није извршена марта 1918. године, после Лудендорфове офанзиве у Пикардији. Што солунски фронт није напуштен, као што су то хтели Енглези и Италијани, јесте заслуга Француза и то им се мора признати. Али иницијатива да се предузме снажна офанзива на солунском фронту дело је српске Врховне Команде. Дакле, идеја једне опште офанзиве први пут се разумела око почетка јула (биће 5) т. ј. одмах по доласку ђенерала Франше д' Епере-а у Солун и доласком Војводе Мишића за Начелника Штаба српске Врховне Команде.

Исто тако је дело српске Врховне Команде и план за извршење солунске офанзиве: да се за главни

*) већ поменути чланац ђенерала Пешића у Југослов. Њиви.

правац операција узме Могленска долина, фронт српске војске, планински предео међу речицама Сушицом и Лешницом; на њему извршити пробој непријатељског фронта (од 30. км.) и после брзо искористити успех, проширити брешу и извршити гоњење са двама дивизијама из друге линије (Тимочком и Југословенском) и достићи линију Демир Капија-Кавадарци. Кад отпочне напад на српском фронту једновремено имају се предузети напади код Дојранског језера и према Битољу, да би се тиме проширила бреша са обе стране.

Овај план је усвојио ђенерал Франше д' Епере, благодарећи бистрини свога ума, који је брзо схватио све користи оваквог предлога српске Врховне Команде.

*

Још нам остаје да извршимо исправку једне крупније грешке у напису г. Фотијадеса који вели: да је Добропољска битка дело Француза. И ово није тачно.

Као што је познато, у добропољској битци распоред наше снаге и идеја водила у овоме маневру била је:

II Армија:

(Фронт од Сушице до Сокола 17. км.)

I линија	}	<i>Шумадијска дивизија</i> (Сушица - Камен),
6 ¹ / ₂ км. топова 85.
		<i>17. колонијална дивизија</i> (Камен - Тесте-расти Камен), 3. 8 км. топова 112.
		<i>122. франц. дивизија</i> (Тест. Камен-Соко),
5 ¹ / ₂ км. топова 136.
II линија	}	<i>Тимочка дивизија</i> позади 17. колонијалне.
		<i>Југословенска дивизија</i> позади 122. дивизије.
		<i>Армијске артилерије</i> топова 18.

I Армија:

(Фронт Соко-Лешница 16. 5 км.)

I линија	}	<i>Дринска дивизија</i> (Соко - Градешница),
11 ¹ / ₂ км. топова 100.
		<i>Дунавска дивизија</i> (Градешница-Лешница)
5 км. топова 81.

II линија } Моравска дивизија позади у центру.
 } Армијска артилерија, топова 14.

Осем тога било је још артилерије која је стајала под директном командом Главног Команданата на Флоки од 12 топова.

Као што се види, на главном фронту суделовало је 6 српских дивизија, а само 2 француске.

15. септембра 122. француска дивизија заузела је Добро Поље, али није могла продужити напредовање даље на север, јер је непријатељ још држао кату 1765. Седамнаеста колонијална дивизија, тако исто, није могла постићи свој одређени дневни циљ, услед јаког отпора Бугара и тешкога земљишта.

Када је овог дана извршен контра напад противу 17. колонијалне дивизије и њене резерве биле исцрпене, тада се је стање поправило српским одредима узетим из суседства, те се само тако остало господар заузетог положаја.

Осем тога, када је Шумадијска дивизија овладава целим источним гребеном Ветреника, истурила је своју претходницу на север и продужила борбу на Голој Рудини. Овај маневар олакшао је акцију 17. колонијалне дивизије. Доцније је Шумадијска дивизија овладава Кравичким Каменом. На тај начин Шумадијска дивизија не само да је извршила добијени задатак него је, заузев Борову Чуку и Кравички Камен, допринела дефинитивном заузећу целе I непријатељске линије. *Овога дана она је постигла највеће резултате. Она је одиграла одлучну улогу, ма да је према нападном плану имала да изведе напад од другостепеног значаја.*

Даље, када се 17. колонијална дивизија, по освојењу положаја Голака и Кравичког Камена, упутила Облој и Боровој Чуки, ојачани непријатељ је извршио противу ње три против напада, што је принудило ову дивизију да повуче своје истакнуте делове и уведе у акцију све своје резерве. При таком стању ствари наре-

дила је Српска Врховна Команда Команданту II Српске Армије, да 17. колонијалној дивизији помогне једном својом дивизијом из II линије. Ово је одмах и извршено, непријатељ је одбијен, те је и 17. колонијална дивизија тим начином могла достићи свој објекат.

Већ из овог врло концизног описа верног развоја догађаја види се, да у овом француско-српском нападу противу Доброг Поља главна улога пада на Шумадијску српску дивизију, која је својим дејством највише допринела да се овај дан заврши врло великим успехом.

Далеко смо и од жеље и од помисли да излагањем истине ма колико умањимо славу француских дивизија, 17. колонијалне и 122, које су, такође, са своје стране, показале највеће војничке особине од увек својствене француској војсци, али је потребно, пре свега, да се при излагању историје догађаја каже непристасна истина, што ће нам, нема сумње, олобрити и наши драги Француски Савезници.

Према томе, излагања г. Фотијадеса по овим питањима нису тачна, њих је требало исправити и ја сам то овде извршио. Остаје, дакле, као истина, да је пробој немачко-бугарског фронта у Македонији заједничко дело, заједнички успех удружене француско-српске снаге и од те славе мора се дати свакој војсци само онај део који њој и припада.

* *

Друге погрешке мањег значаја оставио сам не-исправљене. Али, при свем том, дужност ми је и задовољство признати, да овај рад г. Фотијадеса има своје велике вредности. Стога, што га тако ценим, ја сам се и подухватио да га преведем и да га изнесем пред шири свет, уверен да ће он заинтересовати не само стручњаке него и остале који се поносе великом славом српске војске коју је ова пронела широм свих пет континената.

Пуковник,
Мил. Ј. Николајевић.

САВЕЗНИЧКА ПОБЕДА НА БАЛКАНУ

(15 СЕПТЕМБАР 1918 ГОД.)

ПРЕВЕДЕНО СА ФРАНЦУСКОГ¹

I.

Прва годишњица добропољске битке.²

Навршила се година дана како је ђенерал Франше д' Епере, Врховни Командант Савезничке солунске војске, добио битку на Добром Пољу у Маћедонији.

Какви су били први резултати ове битке? Скоро 90.000 заробљеника и више од 800 топова пало је у наше руке за 15 дана; Бугарска, недавно тако надута, кажњена је примирјем од 29 септембра 1918 г.; Турска изолована; Аустро-Угарска угрожена у највећој мери; блок централних сила неповратно поцепан на двоје

Али, осим тога, задобивена победа на Добром Пољу, експлоатисана ретком смелошћу, имала је још веће последице. Још 3 октобра 1918 г. писао је Маршал Хинденбург Принцу Максу Баденском, тадашњем немачком државном канцелару, да је наступио неизбежан тренутак када треба отпочети преговоре са Савезницима „због пробоја маћедонског фронта и оскудице у резервама на западном фронту“. И докле је Немачка, налазећи се у самртним мукама, чинила многе кораке код Председника Вилсона за мир, добропољски

¹ Преведено из „*La Revue de Paris*“ св. 15/IX 919 Бр. 18; 15/XI 919 Бр. 22 и 15/I 920 Бр. 2. Чланак «*La Victoire des alliés en Orient*» од Константина Фотијадеса.

² 15 септембар 1918 г. Кадшто, али неоправдано, називају ову битку „соколском“, „ветреничком“. При нападу, 15 септембра 1918, Добро Поље је највећи вис, пад његов решио је судбину целога овог планинског система. Срби имају више права што овај догађај називају „могленском битком“, које име долази од реке чији су извори у Моглени, где се уздиже и масив Сокола, Доброг Поља, Ветреника и Козјака.

победиоци, протерујући Макензенове дивизије, пређоше сву Србију до Дунава и тријумфално уђоше у Београд.

Од овога тренутка наступила је серија Примирја: са Турском 31-ог октобра; са Аустријом 3-ег новембра; са Немачком, тешко рањеном, али која је још шкрипала зубима од љутине, 11 новембра; најзад са Угарском 31-ог новембра 1918 године.

* * *

Што је акција савезничке војске на солунском фронту имала пуног успеха у септембру 1918 има се приписати, пре свега, немачкоме неуспеху у том времену на западном фронту. Бугари, Турци, Аустро-Маџари нису се више предомишљали да капитулирају, јер је дотадашњи њихов најмоћнији Савезник, ухваћен за гушу, постао неспособан да им даље указује помоћ. Нарочито Турска није имала никакве наде да може катастрофу да избегне: 19-ог септембра 1918, четири дана после пробоја маџедонског фронта у Маџедонији, ђенерал Аленби, данашњи фелдмаршал, предузео је напад коме се није могло одолети, те је саломио турски отпор у Палестини, покорио Сирију и загрозио Цариграду од стране Мале Азије. Раније или истовремене победе маршала Фоша, а доцније, у мањој мери, брзо напредовање ђенерала Аленбија имало је неоспорног утицаја на рад и покрете ђенерала Франше д'Епереја.

Али, при свем том, ништа не би било погрешније него представити задобивену победу на солунском фронту као једну епизоду спореднога значаја, чија би реперкусија била незнатна или ништавна за судбину западног фронта. На Истоку је започео европски рат, Ни Виљем II ни Франц Јосиф не би никад овај рат изазвали да нису унапред рачунали са потпуном извесношћу на потпору бившег краља Фердинанда и Младотурака. Ова су им два саучесника била неопходно потребна да би одвојили Русију од њених Савезника и да би осигурали, од Дунава до Дарданела, германски

протекторат, који би допустио Централним Силама да могу слободно саобраћати са Азијом. Довољно је само да се подсетимо на ово па да можемо проценити, колико је много побркан рачун немачког ђенералштаба дефинитивним пробојем бугарског фронта. Из признања маршала Хинденбурга, што смо мало час навели, пробијање маћедонског фронта повукло је немачку капитулацију.

Како се могло десити да једна битка таквог значаја није боље позната? Зашто она раније није привукла пажњу публике на њен утицај и војнички и политички? Шта се то догодило и откуда долази оволика нехатост?

* * *

Одговор је врло прост.

Кругови који су, и у Француској и у Енглеској, од 1918 године, водили жустру кампању противу солунске експедиције нису у погодном тренутку подражавали мудро и племенитом Клемансовљевом примеру који им је он дао од првог дана свога доласка на Владу. Не хотећи, као он, да се заинтересује маћедонским фронтом, јогунасто су остали при својим погрешкама из септембра 1915 године, све докле им потпуно ослобођење српске територије није дало најуверљивији деманти.

Уместо да признаду да су грешили, они су се тешили, не либећи се нимало, да ће прво одушевљење ишчезнути. Затим су отпочели да умањују значај маћедонском фронту у корист западног, као да Француска није имала довољно славе за све своје храбре синове.

Измишљане су најчудноватије легенде, које су поступно пренете и у штампу, да би се пореметила једнодушност са којом је требало прославити ову победу. Прносио се глас да је, тобож, напредовање савезничке војске на солунском фронту уговорено унапред са Бугарима. Људи, који извесно нису прешли мучне молгенске прелазе са херојима 122-ге и 17-те колони-

јалне дивизије, распростирали су гласове, да је ова одлучна битка добивена „коњицом Св. Ђорђа“. Најзад су извесни листови говорили, да је план наше победне офанзиве израдио ђенерал Гијома, а не ђенерал Франше д' Епере који је првог ту скоро сменио.

Ова је вест успела да помете идеје. Јавно мишљење колебало се између ових противречних причања. Шта се могло мислити о овој чудноватој битки, изведеној у једном делу непознатог Балкана, о којој је и сам победилац остао у тајанственој необавештености?

Али је ова забуна достигла свој врхунац за време светковине даване у част победе у Паризу. Изјутра 14 јула 1919 год. дефиловало је једно изасланство солунске војске под тријумфалном капијом и на Етоалу.¹ Људи овог изасланства, који су више месеци провели на солунском фронту, најбоље су знали све главније фазе овога рата. На челу њиховом јахао је један од њихових ранијих команданата, ђенерал Гијома, кога је цео Париз био срећан да поздраве.

Када је ово изасланство силазило низ Елисејска Поља ка Rond—point-у уз одушевљене поздраве, оно је спазило из даљине велики број немачких топова и других трофеја савезничке победе. Под сваким од ових импозантних објеката уметници су исписали име битке у којој су задобивени. Два међу многима, само два произвели су узбуђење солунске војске: под једним је писало „Skra di Legen“, а под другим „Поградец“.

Одмах су приметили наши војници да није цитиран Битољ, у који су они ушли новембра 1916, после мучних и убиствених бораба, и ово их је много зачудило. Затим, мало узбуђени, почели су да истражују њима света имена, име оне битке због које милиони ослобођених Срба сваког дана благосиљају Француску, име које ће вековима бити проношено кроз народне песме на Балкану. Свуда су тражили; али залуд: победа солунске војске није имала част да буде забеле-

¹ Венерал Прино командант 17-те колонијалне дивизије са својим заставама чинио је ово изасланство.

жена. Једном изванредном несмишљеношћу организатори ове свечаности заборавили су на битку код Доброг Поља.

* * *

Ко би се усудио да помисли, да се таква омашка о оваквој свечаности могла извршити са предумишљајем? Ниједан Француз није толико низак да би хтео своје другове да лиши Славе, највеличанственије заслужене, другове чије кости почивају тамо у каменитим јаругама Ветреника и Сокола..... Међутим, ваља истину рећи, брзина са којом је припремана светковина победе није довољна да би се извинила тако жалосна небрижљивост. Шта вреди што је та погрешка учињена невољно? Она треба да је била немогућа.

Један такав акт неблагодарности могао је у Паризу да се учини, пред нашим очима, само зато, што многи људи не схваћају шта је значила добропољска битка. Одговорни чиниоци требало је да ову велику неправду исправе на лицу места. Али, како су они били заузети другим бригама, они нису имали за то времена, те је ово требало поправити на првој годишњици, на дан 15-ог септембра 1919 год.; требало је приредити другу триумфалну свечаност која је недостајала на Rond—point-у елисејских поља. Време је било да се укаже част нашим победиоцима на солунском фронту.

II.

Генеза офанзиве.

Од 1915—1917 г. савезничка акција на истоку обустављена је због апсолутне оскудице довољног броја војске за маневровање. Са изванредно slabим бројем трупа, којима је располагао ђенерал Сарај, он је успео — историци ће се дивити његовој вештини, хладнокрвности, опрезности и дрскости — да учини непокретним не-

мачко-бугарске снаге на фронту од Охридског Језера до Орфанског Залива¹ тј. од Арбаније до Јегејског Мора, а једновремено да предузме и изврши велико дело као што је марш од Верије ка Битољу, у времену од септембра до новембра 1916 г., експедицију 1917 г. у јуну, или операције код Поградеца у септембру исте године.

Ситуација је била знатно побољшана око 20 децембра 1917 г., када је команду над савезничком солунском војском примио ђенерал Гијома.

Тада већ непријатељ није био опасан. Немци и Турци морали су, због свакодневног утрошка трупа, да повуку своје делове са македонског фронта. Ђенерал Фон Шолц остао је и даље Командант целокупне снаге немачко-бугарске. Његов је штаб стално остао у Скопљу, Макензенов увек у Букурешту. Али, при свем том, присуство оба главна војничка Команданта није било довољно да држи Бугаре, врло јако клонуле духом, због врло дугог трајања рата.

Савезници, напротив, задобили су нов наслон. Када је Венизелос понова дошао на власт, тада више није било само револуционе солунске Владе, која се изјаснила за нашег Савезника, него целокупна јелинска Влада. Француска војна мисија у Грчкој брзо је организовала дивизије намењене да следеју примеру добровољаца — војсци Народне Одбране. Захваљујући овој повољној промени, што се има приписати Венизелосовом патриотизму, умешности Жонаровој и енергији ђенерала Сараја, предвиђено је да ће грчка мобилизација допринети, да се могу са појединих сектора подићи извесне већ заморене јединице. Ове ће се, најзад, моћи послати на одмор, затим ће бити упућене у центре за обуку, где ће имати да се обуче методима за будуће борбе. Од тада је ђенерал Гијома имао могућности да формира довољно маневарске снаге са погледом на једну офанзиву.

Многи су се бојали да се не прецени вредност

¹ Скоро 400 км.

грчких трупа. Три године германофилске пропаганде опасно су ослабиле краљеву војску. Нове дивизије још нису биле окусиле ватру. Истина да је међу њима било и старих бораца из балканског рата 1912 и 1913 г., али су ови људи лоше опремљени савременим артилеријским материјалом, како то тражи данашњи рат. Што се тиче ваљаних јединица војске Народне Одбране (дивизије: сереска, критска и архипелашка) и у њих се осећао недостатак због журбе којом су се образовале. Оне су јако помогле ђенералу Сарају при одбрани опкопа у долини Вардара и код Битоља. Тим начином оне су имале част да задобију за своју браћу која хитају из Старе Грчке, величанствени пример за пожртвовање и храброст. Но, да ли су оне способне да суделују у офанзивним операцијама? Не би ли било оправданије, за још неко време, да се ове трупе употребе на пасивнијим деловима фронта, са којих би се савезнички контингенти дигли да послуже као маневарске снаге?

То су била питања којима су се са зебњом занимали пријатељи Грчке почетком 1918 год. Ђенерал Гијома узео је на се да одговори на ова питања.

* * *

На десној обали Вардара, југозападно од Ђевђе-лије, на једном истакнутом окомку главне линије за одбрану имали су Немци и Бугари једну веома добру осматрачку тачку на стрменитој стени, коју су пијонери изванредно добро организовали за одбрану. Образована од неколико редова утврђења једно за другим подигнутим, са многобројним местима за митраљезе, са дубоким заклонима под стеном, који су издржали пробу кад су били тучени артилеријом најјачег калибра, са стрмим опкопима и врло дугим нагибима који су их од нас одвајали, овај је бастижон изгледао скоро неосвојив. Међутим, у истини их је савезничка војска освојила маја 1917 г.; али ипак, пошто се ту није

могла одржати, овај је положај поново пао у руке непријатељу.

Ово дело назива се Skra di Legen.¹ Увече 30 маја 1918 г. сазнало се у Солуну да су грчке трупе (дивизије: сереска, критска и архипелашка) са Французима (16 колонијална дивизија и I афрички маршевски пук) предузеле напад под командом ђенерала Жерома, Команданта I дивизије. При овоме је суделовао велики број артилерије и авијатичари. За неколико часова, без великих губитака, заузели су цео масив између два рукава реке Лумнице и Skra di Legen-а. Тада смо на фронту од 12 км. продрли 1—2 км., добили 1800 заробљеника са многобројним материјалом.

У Солуну је овладала изванредна радост. У кафанама на Тргу Слободе, у официрском Дому на Булевару Ђорђа I, говорило се да је промењен бројни однос ратујућих страна у Мађедонији у нашу корист. Међутим, нашто се свео овај успех од маја 1918 године?

На један делимични и локални напад, који према схватању ђенерала Гијома није ништа допринео.

Исто тако ваља рећи, да је овај успех имао нарочито великих моралних последица. Бугарски пораз није само послужио да се одушеве младе грчке дивизије и да се Венизелосовој Влади да војничко крштење, што је она осећала потребу да има. Међу најслабијим елементима солунске војске, међу онима који су погрешке рата најјаче осећали, успех код Skra di Legen поново је изазвао одушевљење.

Ма колико да је било тешко изгнанство свима мађедонским борцима, ни Французи, ни Енглези, ни Италијани не могу упоређивати своју чежњу за домовином са чежњом малог броја Срба.

Зауостављени на самом улазу у Отаџбину, војници

¹ У самој ствари, оно се зове Srka di Legen на аустроугарској карти размере 200000 која, и ако је била много нетачна, ипак је служила за основу картографије Балкана. Од доласка ђенерала Сараја солунска војска је ово звала Serka di Legen, а тек у 1918, од доласка ђенерала Гијома, почела се звати Skra di Legen, вероватно зато што тако Грци изговарају. Овај је изговор надвладао.

Престолонаследника Александра мислили су да су осуђени да вечито из даљине погледају на своје планине и родне долине, из којих су изгнани инвазијом у јесен 1915 године.

Они су се поступно повраћали од мука претрпљених за време одступања преко Арбаније. Прибрани, понеговани, излечени од тифуса, затим одевени и изнова опремљени од Француза на Крфу, они више нису имали изглед људи чије су душе и тела претрпели ужасне муке. После искрцавања у Солуну они су се реорганизовали у равницама Седеса. По цену надчовечанских напора они су ослободили, између лета и јесени 1916 г., један мајушни део Нове Србије. Изванредно јако свакодневно бомбардовање немачко-бугарско није их омело да се упорно држе са јуначком упорношћу у Битољу од њих поново заузетом. Изгледало је да су их ови напори исцрпили. Затим, разне махинације о којима је боље не говорити, јер би било прерано оптуживати, одвратило их је у мају 1917 г., у последњем тренутку, да изврше главну улогу коју им је наменио ђенерал Сарај у нападу код Црне Реке. У зиму 1918, када их је ђенерал Гијома позвао да прошире свој фронт, они су показали више изненађења него ревности. Површни посматраоци злурадо им пребацују да су били укочени (*ankylosés*) у својим рововима.

Срби су допуштали да се све говори. Пошто су констатовали да им бројно стање трупа стално опада и да нема никаквог изгледа за њихову поуну, они су избежавали утрошак снаге да би је имали кад куцне решавајући тренутак.

Нашто ослободити Србију — питаше један њихов главнији Командант са меланхоличном иронијом — ако не буде било преостало ни једнога Србина да у њој станује?

Оваква размишљања била су оправдана. Свакојако Срби нису ти који би седели скрштених руку док се други туку. На глас да су Грци, удружени с Французима, освојили положај за који се мислило да је нео-

својив, задрктали су ови храбри војници. Питање чисти навело их је да учине предлог савезничком Команданту, да они предузму сличну операцију оној од Skra, с тим да им се да иста помоћ у артилерији и авијатици, као и да се отворе нови потребни путови на њиховоме сектору, у дивљем планинском пределу Моглене.

Српска понуда прихваћена је само једним делом: Само је један део српске војске ангажован, не сва војска. Желело се да се изврши само један снажан удар. Али, ма шта да је било, из ове се понуде зачела мисао за један пробој фронта. Како се грчка војска, добра за позицијску војну, показала добра и за маневровање; како се српска војска из властите побуде, изјаснила спремна на нове жртве; како се, најзад, успело да се има на расположењу знатна снага за маневровање, решено је било да се изврши снажан удар, без оклевања, како би се дефинитивно растројиле немачко-бугарске снаге.

Ђенерал Гијома је ово прихватио. Са истом оштроумношћу са којом је организован напад на Skra, он је признао нужност једне опште офанзиве.

Али у том времену, док је његов ђенералштаб вршио проучавања, ђенерал Гијома беше хитно позват у Париз, те је напустио Солун 9 јуна 1918 године.

Један од победилаца на Марни требало је да га замени у командовању солунском војском: ђенерал Франше д' Епере.

* * *

Колика је била савезничка снага на солунском фронту у месецу јуну 1918 године? Водећи рачуна само о великим јединицама савезничке је пешадије било:

8 француских дивизија (30-та, 57-ма, 76-та, 122-га и 156-та пешач. дивизија, 11-та, 16-та и 17-та колонијална пешачка дивизија).

4 британске дивизије (22, 26, 27 и 28).

1 италијанска дивизија (35).

6 српских дивизија (I Армија: дринска, дунавска и моравска; II Армија: шумадијска, тимочка и југословенска).

9 грчких дивизија¹ (Армија Народне Одбране: пешачке дивизије: сереска, критска и архипелашка; I Армија: 1, 2 и 13 дивизија; II Армија: 3, 4 и 14 дивизија).

Укупно 28 пешачких дивизија.

Ове четири армије биле су од запада истоку овако распоређене:

а) Француска армија (ђенерал Анри) у чији састав улази и 35-та италијанска дивизија,

б) Српска армија (Престолонаследник Александар, начелник штаба Војвода Мишић),

в) Група дивизија под командом ђенерала Анзелма.

г) Британска војска (ђенерал Милне).

У овом времену 9 грчких дивизија још су биле измешане са другим трима војскама и то:

3-ћа дивизија код француске војске,

две (архипелашка и 4-та) код I групе дивизија,

шест (сереска, критска, 1, 9, 13 и 14) код британске војске.

Но, 23 септембра 1918 г. ђенерал Данглис примио је команду над сектором од Струме до Јегејског Мора, те је од тог доба грчка војска постала аутономна.

Осем осталог, италијански арбанаски окупациони кор (ђенерал Фереро) држао је положаје у јужној Арбанији, почев од Јадранског Мора па до југозападно од Охрида. Ова војска, из необјашњивих разлога, била је зависна у погледу командовања само од Врховне италијанске Команде. Она је више волела да одвојено дејствује, кад је дејствовала, и није увек довољно осигуравала своју везу са савезничком војском на овоме фронту.

Не рачунајући италијанске трупе код Валоне, савезничка војска на солунском фронту била је јака око 600.000 људи када је стигао ђенерал Франше д'Епере.²

¹ Десета грчка дивизија (9-та јањинска), која није била још довољно обучена, упућена је Флорини из Епира.

² Из разлога што су у Македонији слаба средства, што је земљиште ових предела јако испресецано и планинско, и због нарочитих навика неких наших Савезника и од овог броја бораца се није могло рачунати више него 300.000 људи.

Само Французи и Енглези бројали су укупно 10250 официра, 311000 људи. Нажалост 25000 француске и 26000 енглеске војске морало је напустити Македонију у току јула и августа из разних узрока. Према томе, победа у септембру 1918 г. задобивена је снагом мањом од 550000 војника.

Али, материјално и морално никад Савезници нису боље стајали. Узалуд су се трудиле Централне Силе да код Срба произведу анти-династични покрет, који би помогао да се закључи засебан мир. Храбри војници Престолонаследника Александра радосно су дочекали, у новембру 1917 г., неочекивану помоћ југословенске дивизије. Паметно управљани од Војводе Мишића, очеличени двогодишњим мукама, они се нису дали завести интригама њиховог завојевача и показали су несаломљиву вољу да победе.

У Грчкој, после неколиких пропалих жалосних покушаја побуне, енергичним мерама брзо је повраћен ред и дисциплина. Младе трупе имале су пуно поверења у француски кадар. Електризовани јунаштвом војске Народне Одбране гореле су од жеље да поврате изгубљене македонске вароши: Серез, Демир-Хисар, Драму и Кавалу.

35-та италијанска дивизија се бранила низ месеци од најбољих бугарских и немачких трупа у чернином лакту, на коти 1050. Њена опрема и снабдевање били су изванредно добри.

War Office (Британско Министарство војно) узбуђено немачком офанзивом у марту 1918 г. поново је почело да говори о могућности опозивања енглеских контингената са солунског фронта. Под изговором да су грчке трупе мобилисане, начелник британског ђенералштаба повукао је 12 батаљона из команде ђенерала Милнеа. По несрећи у Енглеској се продужило да се гледа на македонски фронт као на фронт без вредности. Side-chow!¹ са презрењем су изговарале

¹ Споредна, или занемарена страна.

лондонске журналисте. Веровало се да је њихово главно војиште у Хеџасу, Палестини, Месопотамији, Персији, Кавказу, свуда само не у Македонији. Догађале су се чудне ствари, око Дојрана водиле су се само чарке када је очигледно било сувише доцкан да се Србији помогне! Британске снаге које су дејствовале на Вардару и Струми нису имале појма о намерама своје Владе. Далеко од тога да њихова ревност охладни, њихова бројно мала авијатика била је активна и одликовала се при сваком походу, њихова артилерија све је боље умела да се служи моћним средствима којима је располагала, а њихове дивизије, формиране већином од старих војника, чврсто су држале своје ровове, са легендарном чврстином својственом британској војсци.

Код Француза сви су штабови потпуно комплетирани у свима јединицама и установама, а нови Команданти постављени свуда где је ово било потребно. Из центара за обуку, које је створио ђенерал Гијома, била су пренета искуства стечена у борбама код Вердена, на Соми и код Малмезона. Авијатичари су били ван себе од радости, јер њихови нови апарати, моноплани системи Спад од 180 и 220 Н. Р. и биплани система Брегет за бомбардовање типа С. А., створили су им могућност да овладају ваздухом. Ђенерал Гијома, који је био организатор са много метода, постигао је велике резултате од мајсторски обилног и плодног рада свога претходника.

Својим тактом, својом оштроумношћу, својом изванредном дипломатском способношћу успео је, од декембра 1917 г., да учврсти везе између разних контингената војска стављених под његову команду. Водећи бригу о подвојеним жељама, вешто рачунајући са свачијом сујетом, задобив поверење и најнеповерљивијих, користећи свачију способност, свачију добру вољу, ђенерал Гијома је умео да образује од ових разнородних елемената чврсту целину, са стварном тактичном вредношћу.

С друге стране, и ако су македонске савезничке

војске слабо и рђаво знале о војним догађајима из пролећа 1918 г., о силном Лудендорфовом налету, о бомбардовању Париза, и ако све ово није имало утицаја на њихов морал, ипак су зато, почев од 18 јула, победе Маршала Фоша необично силно одјекнуле међу њима.

Како су Савезници сада били бројно довољно јаки, брижљиво обучени, добро снабдевени и храњени, још боље командовани, они су били готови, јуна 1918 г., да предузму одлучну акцију. Ђенерал Франше д' Епере, дошав у Солун, био је уверен у ово када је добио обавештења од 2-ог бироа свог штаба о ситуацији на бојишту.

* * *

Када се на карти посматра непријатељев *ordre de bataille*, онда вам се чини да је бајонетски зид међу Јадранским и Јегејским Морем необично јак.

Међутим, у ствари је било само три непријатеља: Аустријанци, Немци и Бугари — последњи турски елементи, 177-ма пешачка дивизија, давно су их напустили, јер је Турска напрегла крајњу снагу да створи резерве за своја војишта у Палестини, Месопотамији и да има снаге за славолубиве авантуре Енвер паше у Персији и на Кавказу.

Распоред непријатељских снага, почев од запада, био је овакав: Аустро-Маџари. Њихов XIX кор (47 и 81 пешачка дивизија), под командом ђенерала Пфланцер-Балтина, окупирао је део Арбаније северно од Војуше до Шкумбиних извора па на југозапад до Охридског Језера. Њиних 40 батаљона били су према италијанском корпусу ђенерала Ферера и према крајњем француском левом крилу.

Немци, осем довољног броја тешке артилерије, неколико стрељачких батаљона и доста предузимљиве авијатике, дали су Бугарима штабове и специјалисте: планинска митраљеска одељења, пијонире, телеграфисте, секције за реперажу по звуку итд. Прошло је било

време када је немачки талас преплавио Србију. Но, свакојако, маршал Макензен имао је под собом још знатне снаге у Румунији. Он је себи ласкао да их може брзо упутити угроженим тачкама, у случају потребе. Видеће се како му је судбина наменила ужасна изненађења.

Од четири бугарске армије, које су држале фронт од извора Шкумбе до Тракије, прва армија, источно од XIX аустроугарског кора, лажно је названа „XI-та Немачка Армија“. Њоме је командовао Немац, ђенерал Фон Штаубен. Исто тако 61-ви и 62-ги кор, 302-га пешачка дивизија издавале су се за немачке. Ове лажне етикете нису никоме импоновале. Савезници су тачно знали: да су ове формације чисто бугарске, а не немачке (1, 2, 3, 4, 6 пешачка дивизија и „мешовита дивизија“) назване XI-ом немачком армијом.

Но, ма како да су били фантастички називи, четири велике бугарске армије биле су, са запада на исток, овако распоређене:

а) Од Охридског Језера до Мале Рупе, западно од Вардара XI немачка армија, која је противставила 120 батаљона армијама француској, српској и I групи дивизија.

б) Од Мале Рупе до источно од Дојранског Језера, дакле с обе стране Вардара, I бугарска армија приближне јачине 65 батаљона, са задатком да запречи напредовање целокупној снази I групе дивизија и британској војсци.

в) Источно од Дојранског Језера до ушћа Струме II бугарска армија са задатком да спречи пут остатку британске војске, а доцније и грчкој војсци.

г) Према Тракији IV бугарска армија са задатком да спречи искрцавање енглеској и француској флоти.

О овим двама армијама, II и IV, имају се недовољно тачни податци. При свем том рачуна се да је њихово бројно стање износило око 70 батаљона.

Немогуће је било, сасвим појмљиво, да се са извесношћу означи број бораца који су Централне Силе

имале на мађедонском фронту. Али је ван сумње да је број био врло знатан, чак и после, пошто су турски и немачки контингенти били повучени. Имајући среће да по вољи бирају положаје, док су се Савезници утврђивали од Солуна, Маршал Макензен је систематски поседао најузвишеније тачке, како би доминирао речним и језерским долинама у Арбанији, сливовима Черне, Вардара и Струме. Ови од природе јаки положаји још су више ојачани методичким радом на њима за време од 3 године. Средстава да ове положаје што јаче утврде за одбрану непријатељ је имао у довољној мери. Нарочито од 17 јануара 1916 од када је прорадио брзи балкански воз чувени Balkanzug, Бугари су добили из Немачке и Аустрије врло велике количине разноврсног потребног им материјала. Према томе, у погледу комуникација, стратегијских положаја и наоружања Централне су Силе имале у Мађедонији неоспорну превласт.

Каква је страховита противност између ове раскоши у погледу на материјална средства и духовног стања код савезничког непријатеља! Бугари, којима је њихова Влада обећала у 1915 г. да ће рат трајати не само кратко време него да ће се и најбриљантније завршити, са очајањем су гледали како се рат продужава у бесконачност. Пошто су одмах у почетку осетили сласт при освајању српског земљишта и жељу за осветом због понижења из 1913 г. над народом без одбране, над старцима, женама и децом, радо су желели да уживају на миру у већ запоседнутим територијама. То су биле у истини њихове жеље које би најјаче задовољиле њихов реалистични темперамент. Али, ове давно прижељкиване радости изгледало је да им се све више удаљују, услед чега су губили стрпљење.

Обмане бугарских војника биле су тако страшне, да су дезертирали у великом броју, кад год је изгледало да се срећа клони на немачку страну. Ови ефемерни успеси изгледаху им да више помажу да се рат продужи него да им се огарантује победа. Тако су се

дезентирања појачавала у марту и мају 1918 г. за време Лудендорфове офанзиве. Она су опала онда када је на Владу дошао Малинов и када је објавио својим земљацима блиски завршетак непријатељства.

Осем свега Бугари су се горко жалили на своје саучеснике. Немачка и Аустрија рђаво су их помагали у Добручи. С Турцима су се стално препирали због Тракије. И ако још у Софији није избила побуна, ипак су се духови брзо узбуђивали, а краљ Фердинанд, који је јако плашљив, богорадио је по Бечу и Берлину да му се учине стварне концесије којима би се помогао да поврати свој престиж.

Солун је са задовољством бележио ове знаке расула. Једновремено су Савезници врло добро научили да процењују своје непријатеље и нису се заносили идејом да их могу савладати без тешкоћа, ма да је тамо завладала морална криза. Шта је био узрок овој бугарској меланхолији? Не имајући више вере у победу Централних Сила, да ли су поданици краља Фердинанда веровали у будућу победу Савезника? Не. Јер, и ако су Бугари тако жарко желели мир, то је било зато што их је рат противу Срба, који им је у почетку дао све што су замишљали, доцније дегенерирао и исцрпљивао до сржи у сваком погледу. Сад га је ваљало, по сваку цену, обуставити. С друге стране, ураган гвожђа и ватре који је таманио свет четири године имао је да се заврши, по мишљењу најоштроумнијих бугарских политичара, са „пила-платила“. Под оваквом претпоставком требало је да свакако остане на положајима које држи, Бугари су се надали да анектирају целу српску Македонију, затим део грчке Македоније, ма да је Виљем II другојаче удесио ову ствар са својим зетом Константином. На тај начин „Велика Бугарска“ била би коначно конституисана. Овим узурпаторима никада није дошла идеја, да им се може одузети она територија којом су овладали у 1915 години. Заносити се мишљу да се наведу да они сами добровољно на то пристану, учинила би се груба [психолошко-поли-

тичка погрешка; значило би заборавити на гордост и лакомот која заслепљавају софијске вође; то би било непознавање правог карактера бугарске расе, расе пастира, сељака, малих поседника, привезаних за своје земљиште с ванредном љубављу.

Сасвим противно овоме солунски ђенералштаб је предвиђао: Бугари, бојећи се да не изгубе објекте своје лакомоти, Скопље, Тетово, Велес, Штип, Прилеп и друге многе напредне вароши, одупреће се савезничком напредовању свом снагом. Исти позитивни дух, исти инстинкт тврдичлука који их је уздржао од скупих офанзивних покушаја, учиниће их страшним у одбрани. Када се тврдица види у опасности, он одједном постаје јунак. Бугарски ће се војник пре убити него што ће пљачку из својих руку да испусти.

Према томе, Савезници су имали и да предузму одговарајуће мере; оне су биле и предузете.

* * *

Шта је било могуће и под каквим условима да се предузме једна општа савезничка офанзива на солунском фронту?

Она се могла поновити на једном од ранијих нападних сектора, рачунајући да та операција сада неће промашити да успе, благодарећи довољној маневарској снази и новим авијатичарским средствима са којима се располагало, као и артилерији која је стојала на расположењу Главном Команданту.

Али, исто тако, могао се пронаћи нов нападни сектор, који би збунио непријатеља, те да се на тај начин задобије један изненађујући ефекат.

Ђенерал Франше д'Епере, пошто је усталио један пројекат за напад, отпочео је испитивање свих фаза за прво решење.

Објекти према којима је до сада солунска војска предузимала нападе били су скоро увек исти, јер противнички положаји, изабрани са разумевањем, нудили су мало слабих тачака. Уопште говорећи, немачко-

бугарски фронт имао је 4 напада сектора, који су били један од другог одвојени планинским масивима. Између ових зона није било попречних комуникација. Свака од њих била је најмање једанпут нападни објекат од 1915 до 1918 године.

Западно, арбанаски одсек (речне долине, Деволи и Шкумбе) био је попрште доста јаких бораба у јуну 1918 год. Докле је 57-ма француска дивизија, под командом ђенерала Женина, тукла Аустро-Маџаре на положајима код Камије, Италијани су заузели Берат; али их је ускоро одатле отерао ђенерал Пфланцер-Балтин једним снажним нападом. Пропуштена експедиција могла се поново предузети у ширим размерама, да је француска војска, обишав десно бугарско крило, продужила своје напредовање у Арбанију правцем Дибра—Тетово. У том случају било је потребно да се уреди снабдевање наших трупа од Драча преко Елбасана. Како је пак овај део арбанаске територије дат Италијанима, то је ђенерал Фереро захтевао, због народног престижа, да његови војници први уђу у Елбасан. Шта више, он је одбио свако учешће Есадпаше и арбанаских устанака. Од тада је ваљало регулисати са Италијанима ток операција у њиховим најмањим детаљима, јер они, како се види, нису били под командом Врховног Команданта солунске савезничке војске на маџедонском фронту. Ови преговори нису ни најмање били лаки. Била је бојазан од недогледних закашњења, хиљаду других несугласница, па, можда и трвења.

Даље на исток, код Битоља и у лакту Черне, француска је војска могла за свој објектив да избере једну или другу од двеју бугарских артерија: лево пут Прибилце—Кичево—Гостивар—Тетово, а десно излаз из прилепског теснаца који води Вардару, било преко Бабуне и Велеса, било путем преко Градског — на Кавадар—Неготин. Први пројекат на Прибилце имао је ватрене поборнике у штабу ђенерала Анрија. У савезничкој Врховној Команди били су противни да се

целокупна снага концентрише против десног крила немачко-бугарске војске, те да непријатељ избегне могућност продора свога фронта разумном расподелом снаге по дубини. С друге стране, узимајући правац напада преко Прилепа за Велес или Градско, не би ли се опасно продужиле наше комуникационе линије, док би се непријатељ могао примаћи својим основичким тачкама? Осем тога, ови пројекти нису довољно водили рачуна о ономе што је непријатељ урадио. Изгледа да се заборавило на то, да су Бугари, организујући за одбрану своје положаје како се најбоље могло (као што су на пр. положаји у лакту Черне, где је Високо 1506 м), били у потпуној сигурности од сваког изненађења. Према томе, Савезничка победа на овоме сектору била је сумњива.

Исти је такав случај за одсек међу Вардаром и Дојранским Језером. Међутим, баш тим вардарским ходником дејствовала је савезничка војска када је, у јесен 1915 г., ишла у помоћ Србима, а доцније њиме се и повукла ка Солуну. У више махова од тог времена Савезници су вршили нападе час на левој час на десној обали Вардара, час на обема обалама једновремено; али увек без резултата. То је био јак разлог да Немци и Бугари чврсто држе положаје у овој долини којом пролази железничка пруга Београд—Солун. Да се не би овде нагомилала сва средства за одбрану, они су на овом простору стално вршили многобројна посматрања аеропланима, које су концентрисали у Худову, на самом улазу у Демир-Капију. Једна офанзива на овом правцу била би фронтална операција, са највећим ризиком. Ако би савезничка солунска војска успела да заузме Хум, Ђевђелију, Богданце, Дедели и Дојран, Бугари би се у реду повукли на Белеш и тада би се Савезници зауставили пред једном моћном препреком од преко 1500 м, били би јако физички исцрпени, удаљени и предвојени планинама од Босаве и Черне на западу и од Струме на истоку. Стварни би успех био када би се прешао вардарски теснац и про-

дужило напредовање преко Демир-Капије—Градскоме, а о томе није могло бити ни речи. Међутим, толика је била привлачна идеја да се напад изврши у овом пределу, да се то непрестано понављало. Није ли ђенерал Гијома извео свој сјајни напад 30 маја 1918 г. на десној обали Вардара, на Skra di Legen? А може бити, кад је он пројектовао генерални напад, да је помишљао да главни правац напада изведе на овом сектору и да се при томе нарочито послужи британском армијом, чије је добре особине познао у Француској за време бораба на Соми.

Укратко, акција на Струми изгледала је мање ризична. Генералштаб је знао да ће то узбудити духове код грчке војске. Серез, Драма, поробљене грчке вароши, зар не очекују ослободиоце? Нису ли Грци већ дејствовали у правцу Цумаје у лето 1913 г. Струмином долином? Али, и Бугари се чувају на тој страни. Држећи Рупел и Демир-Хисар они солидно запречавају пут Софији. Осем тога, пре него би провалили ове теснаце, Савезници имају да изврше прелаз преко Струме, на простору где је она поплавила велики простор око Тахинског Језера. Како ће пешадија моћи да савлада ову препону, нарочито када одстојање, које на овом сектору раздваја два непријатељска положаја, спречава корисно дејство артилерије?

Под таквим погодбама, пошто је стратегијски успех изгледао подједнако зависан од догађаја у Арбанији и у лакту Черне, код Вардара и Струме, ваљало је неизоставно пронаћи на другој страни осетљиву тачку, која се није могла наћи на 4 главна напада сектора.

* * *

Животни нерв целокупнога немачко-бугарског система лежао је у горњем делу Вардара.

Тамо, где се налазе две најбогатије вароши српске Маћедоније: Скопље и Велес. Из горњег Вардара воде путови са севера и истока преко Бабуне, долином Черне и Бошаве ка Прилепу, Битољу и Солуну. Тамо

је непријатељ нагомилао разне паркове, радионице, депое и магацине. Ту је на горњем Вардару, поименце код Градског, веза између XI немачке и I бугарске армије.

Кад се стигне у Градско пресеца се веза између ових двеју непријатељских војсака; тим се успехом непријатељ лишава свих комуникација које воде дуж вардарске долине и оних које везују Градско са Прилепом; овим се одбацује XI немачка Армија лево ка Прибилцима—Кичеву—Тетову или, још горе, ка Арбанији, а I бугарска Армија десно Струмици. Једном речју тиме би се задобила победа. После овога Савезници би сигурно могли да достигну крајњи циљ: заузеће Софије и ослобођење Београда.

Ван сумње је да су и Немци и Бугари добро проценили важност предела Градско—Криволак—Неготин, али се они никако нису бојали да ће га изгубити, јер је он био далеко у позадини и јакоштићен огромним масивом Белеш-планине, коју је ваљало прво освојити да би се овладало теснацем Демир-Капијом? Зар се у току од 3 године нису саломили савезнички напади противу бодљикаве жице, бетонираних заклона и многобројних митраљеских положаја на фронту Вардар—Дојран? Не, савезничка војска на македонском фронту никад не може проћи ову јаку линију за одбрану. Стога су Немци и Бугари били безбрижни, нису могли ни замислити да се може Градском прићи другим којим путем сем вардарским. Смели су с ума на Моглену.

* * *

Моглена је као нека невесела пустиња стења покривеног снегом, пустиња која се пружа на исток до лакта Черне, хаос незграпних брежуљака са гребенима и врховима од којих се одвајају сасвим стрме стране, једне голе јако изривене планинским потоцима, друге покривене густом кедровом и јеловом шумом. То вам је један дуг планински зид који почиње северно од Островског Језера са Кајмакчаланом (2525 m), па води

преко Мале Рупе (1929^m) савијајући право према североистоку пропуштајући Вардар да прође кроз теснац Демир Капије.

Одмах чим се погледа на карту и разгледа овај планински лабиринт који је до септембра 1918 г. био сектор српске војске, запазиће се серија врло високих тачака: Флоке 2363^m, Соко 1823^m, Добро Поље 1830^m, Кравица 1716^m, Ветреник 1740^m, Козјак 1550^m, Кучков Камен 1800^m, Ђуров Камен 1580^m, Блатец 1612^m, Џена 2092^m, као и многе друге високе тачке те да би се могло схватити, како је било тешко борити се на овако планинском земљишту.

Од како су Срби заузели Кајмакчалан, то ће рећи од јесени 1916 г., Савезници нису више нападали ове колосално јаке положаје. Изгледало је да их је Моглена саломила. Бугари нису ту више вршили велика појачања процењујући, ван сумње, да у погледу одбране није ништа боље него природна јачина стена од 2000^m висине. Они су одржавали на добропољском, соколском и ветреничком сектору малобројну артилерију; њихова организација била је извесно добро проучена, али мање него у равницама, где су се обостране војске сукобљавале и тукле сваке године у пролеће и у јесен.

Међутим, може се замислити каква би катастрофа наступила код Бугара ако би, ма којим случајем, савезничка македонска војска икада успела да се докопа врхова овога неосвојивог стења? Када једном буде имала у својој власти врхове Моглене, она ће господарити њеним падинама које се спуштају северу до Градског. Она ће брзо dospети до Черне преко Беласице; до Кавадара преко Ватасе; на горњи Вардар преко Бошаве. Она ће се спустити као поплава свима планинским стазама. Она ће се као клин углавити између XI немачке Армије и I бугарске. Она ће онемогућити, својим бочним дејствима према западу и истоку, сваки непријатељски отпор. Пут за Скопље биће отворен за неколико дана.

Да ли су Савезници довољно одважни да окушају ово дрско предузеће?

* * *

Има скоро година дана како Савезници на ово мисле.

У лето 1917 г., под ђенералом Сарајем, први пут су Срби показали, какве би се користи добиле, ако би се предузела офанзива на добропољском сектору.

Ово се питање свестрано дискутовало, нарочито у погледу употребе артилерије. У штабу савезничке војске знала се изванредна способност српске војске за планинске борбе, а своју храброст она је показала при заузећу Кајмакчалана.

Ђенералштаб ђенерала Сараја био је мишљења, да је добропољска операција, ма да изгледа лудачки несмишљена, не само остварљива, него и интересантна, опортуна, па шта више и решавајућа, под условима да се овде може концентрисати моћна артилерија, коју савезничка македонска војска у ово доба још није имала у довољном броју. Овај материјал донет је у Солун у половини јесени 1917 год., у сезони најјачих киша. С тога се све ово морало да одложи за пролеће 1918 године.

Када је ђенералу Гијоми показан план за напад, израђен од његовог претходника, он се тада детаљно упознао са пројектованом добропољском офанзивом. Било да га је нашао сувише смелим, било да је желео прво да да Грцима сјајну прилику да се одликују да би окушао тактичну вредност целокупне масе, он је одредио за рад сектор Вардар—Дојран. То је било заузеће Skra di Legen-a, у пролеће 1918 године.

На тај начин рад започет ђенералом Сарајем брзо је уродио плодом. Идеја пробоја фронта на делу српске војске мало помало задобила је присталице. Она се све више одомаћивала у колико ју је ширила сама Команда. Али, она је остављена да је у дело приведе ђенерал Франше д' Епере.

Потребно је да навестимо, како онима који на то заборављају, тако и онима који не знају, да је

ђенерал Франше д' Епере решио ово питање које нам је донело победу над Немцима и Бугарима.

Извесни људи који су били уверени, али који нису имали права што нису полагали никаву наду на акцију у Маћедонији, говоре о победиоцу Бугара као о вештом извршиоцу, или шта више као о човеку који је имао среће. Они му честитају што је могао да се саобрази једном напред утврђеном плану, али, питање је, какав је био овај план? Нико га никад није знао, нико никад у Маћедонији није о њему говорио. Ово зато што је тај мистеријозни програм постојао само у уображењу новелиста.

У самој ствари ово је било зато, што савезнички ђенералштаб маћедонске војске није ни око половине јуна 1918 донео још никакво решење за напад на Добро Поље, те је с тога ђенерал Франше д' Епере, одмах по пријему команде, отпочео да сам ради на овоме послу. Он га је изабрао, он га је створио. Са много смелости, као и са много осећаја, он је смислио тако један изванредно добар маневар, коме народи Споразумних Сила дугују за победу на маћедонском фронту.

* * *

Када је ђенерал Франше д' Епере дошао у Солун, затекао је тамошњу савезничку војску надражену недавним тактичким победама, решену да предузме велика дела, али још врло колебљиву у погледу места, на коме треба да се изврши пробој.

Ђенерал Франше д' Епере брижљиво је проучио последње радове ђенерала Гијома извршене у овом смислу; ђенерал Гијома је за овај циљ нарочито проучавао сектор Вардар—Дојран, на коме се имала намера да се доврши бриљантна операција *Skra di Legena*, те да се форсира одбрана положаја северно од Ђевђелије.¹ Његов начелник штаба ђенерал Шарпи

¹ *France Militaire* од 6/VIII 1919, чланак ђенерала ХХ: Проучавања дотле вршена више су се тичала офанзиве долином Вардара, између Дојранског језера и планина западно од Вардара. Писац мудро вели:

испричао му је намере које је некада имао ђенерал Сарај, да се напад изврши у Моглени. Ђенерал Франше д' Епере пажљиво га је саслушао. Затим је почео да врши инспекцију фронта савезничке војске и одмах, после првог обиласка, пре конца јуна 1918 г., дошао је до ових закључака:

пошто се, очигледно, чвор целокупнога немачко-бугарског организма налази у горњем делу Вардара; пошто га је скоро немогуће погодити са ма којим од 4 велика напада сектора;

пошто је операција против Доброг Поља практична и изводљива, ма какве биле велике материјалне тешкоће њеног извршења;

пошто овај напад може успети ако се непријатељ изненади, то је најугодније да Савезници изведу ову офанзиву на сектору Моглене, где то до сада никада нису вршили;

пошто зона Доброг Поља интересује српску војску довољно добро снабдевену мапама; изванредно способну за планинску војну, необично жељну да ослободи своју територију и способну за све жртве и

пошто је сама српска војска понудила своју акцију на овоме фронту — то је решено:

а, да се главна операција против јако утврђеног положаја Соко—Добро Поље—Ветреник изврши концентрацијом француско-српске војске на том правцу, а када брана буде једном отворена, Савезници ће се упутити, што је најбрже могуће, ка Градском и Демир-Капији. Овај ће маневар имати за циљ да пресече непријатељске комуникације, како према Битољу тако и према Вардару, и да предвоји XI немачку од I бугарске Армије на истом месту где су се оне једна на другу наслањале.

б, С друге стране, моћним диверсијама, које би имале за циљ да потпомогну главну операцију, ваља

„Операција на овоме сектору изискивала је, пре него би донела решавајући резултат, велики напор који би се морао јако да одужи, а за то солунска војска није била способна.“

укочити непријатеља на свима другим деловима фронта, спречити га да креће своју пешадију и артилерију другим угроженим тачкама. С тога ће енглеске дивизије моћи нападати сектор Вардар—Дојран, а главнина грчке војске дејствовати на Струми.

* * *

Овај се план могао извршити људством и материјалом којим је савезничка солунска војска располагала крајем јуна 1918 год.

Предвиђајући потребу ојачања које је требало да се да војводи Мишићу за главну операцију противу Доброг Поља, ђенерал Франше д' Епере деташиовао је српској војсци две француске дивизије, 122-гу под ђенералом Топаром и 17-ту колонијалну под ђенералом Приноом, као трупама нарочито одређеним за нападе. Ове су јединице имале задатак да пробију непријатељски фронт, славна али тешка иницијатива, коју је ђенерал Франше д' Епере нарочито хтео да повери батаљонима који су се већ потпуно свикли методама модерних бораба.

Тринаест тешких батерија и 30 траншејних оруђа, узетих из опште резерве тешке артилерије, придато је редовној српској артилерији од стране Савезничке Команде.

Шта више, ђенерал Франше д' Епере био је у могућности да се одазове свима оправданим захтевима српске војске. На захтев војводе Мишића дати су му: ескадрила аеропланова, инжињерија, техничке као и радничке трупе.

Што се тиче секундарних операција, оних датих другим савезничким контингентима, ђенерал Франше д' Епере није заборавио, да је савезничка војска одавно захтевала да јој се да допуна топова калибра 155 система Шнајдеровог, токсичне хаубице и, у опште, још муниције, како за тешку артилерију ђенерала Милне тако и за пољску артилерију I грчког Кора, најзад одеда и друге опреме за две последње грчке дивизије,

4-ту и 14-ту. Ови су захтеви поновљени и хитно тражени, јер су били неизоставно потребни.

На тај начин ђенерал Франше д' Епере располагао је с једне стране средствима која је већ имао, а с друге стране рачунао је на помоћ из Француске и Енглеске.

Овај пројекат, који је тако тачно водио рачуна о свему па и о народним аспирацијама, јер су српске трупе управљене према Велесу и Скопљу, а грчке на Серез и Драму, био је тако зрело и брижљиво прорачунат да је зачуђавао и људе мирнијега духа. Није ли то одсуство најелементарније мудрости када се главна снага концентрује према једном тако непроходном пределу као што је Моглена? Тако би могао мислити површни посматрач. Међутим ова стратегијска идеја има много више добрих страна него што изгледа апсурдна, као што се то на први мах чини. Напротив, она је врло паметна.

Уосталом, ђенерал Франше д' Епере није о томе давао никакав свој суд. И ако је она била тако примамљива, он се резервисао да је на лицу места провери. Отишао је Моглени и успео се на Флоку; тек пошто је осмотрио земљиште на коме ће се напад извршити, пошто је сам проконтролисао све тачке овог проблема једну по једну, тек је онда дефинитивно примио пројекат напада на Добро Поље.

Његово решење донето је 29 јуна 1918 год., у штабу српскога Престолонаследника Александра.

* * *

У почетку су се Срби пренеразили, кад су сазнали да се организује општи напад место делимичног и да им се сад тражи место једне и две дивизије, целокупна њихова снага.

Али, када им је ђенерал Франше д' Епере објаснио своје намере; кад им је, пошто их је подсетио на њихову понуду учињену у почетку јуна 1918 г., изложио да овде није више реч о задобијању тактичког успеха,

који би им могао највише да побољша положај, него да се за увек салони непријатељски македонски фронт; када им је обећао, да ће им придати две француске јуришне дивизије, да би осигурао успех једне тако важне операције и да ће, у осталом, све нападне трупе бити под командом војводе Мишића; и кад им је најзад, узбудљивим речима изјавио, да ће ово предузеће бити решавајуће не само за операцију савезничке војске, него и за судбину саме Србије, — онда су Срби осетили да је куцнуо онај судбоносни час, за који су се они тако жудно спремали од јесени 1916 године.

3-ћег јула још је једном конферисао војвода Мишић са ђенералом Франше д' Епереом. После неколко дана српска Врховна Команда дала је свој пристанак.

Од тога тренутка I српска Армија (војвода Божовић) и II (војвода Степановић) посветиле су се овоме послу са нарочитом пасијом и одушевљењем.

„Напред у Отаџбину!“ узвикнуо је војвода Мишић у једној својој одличној дневној заповести, издатој уочи добропољске битке.

* * *

Ђенерал Франше д' Епере је морао бити захвалан Србима што су убрзали већања, јер време није трпело одлагања.

Где је јака зима и жарко лето као у Македонији, француска или енглеска пешадија не би могле сигурно оперисати, осем у јесен и пролеће. Међутим су ове сезоне једине када Македонија изгледа да припада умереној зони — кратке као и тамошњи сутон. Јесен има само неколико пријатних недеља, по несрећи веома кратковремених. Већ око половине октобра почињу падати необично јаке кише; вода и глиб испуне ровове и канале, а преплављена поља претворе се у блатишта. Ако би Савезници хтели да имају који месец пре ове сезоне, да би после пробоја могли да напредују брзо и далеко, морали су бити спремни за септембар.

Истина, искуство добивено у борбама око Skra di Legena показивало је, да је потребно дуже време да би се могло продрети у Маџедонију, да се изврши напад ширих размера против јако организованих одбранбених положаја. Нарочито је требало времена да се израде путеви, који су овде ретки, да би се привукла артилерија око Купе.

Из задобивеног искуства у прошлости ђенерала Франше д' Епере ценио је, да ће му бити потребно око 2¹/₂ иесеца да доврши своје припреме. С тога је утврдио дан за почетак офанзиве 15 септембра 1918 г. и одмах отпочео најважније послове.

Није ли било потребно довући много топова до на висину од 1800^m? Није ли било потребно да се уреди уредно попуњавање утрошене муниције код целокупне артилерије, исто тако да се уредно снабдевају 8 француско-српских дивизија, груписаних на фронту од 30 km., где су се и 4 раније тамо налазеће се дивизије снабдевале са тешком муком? Комуникације које су се разилазиле од Вртокопа, могленског средишта за исхрану, у правцу II и делом I српске Армије, биле су потпуно рђаве. Постојала је једна једноколосечна железничка пруга од 0.60 m. на којој је вршен саобраћај недовољним и похабаним материјалом. Крајње лево крило I српске Армије требало је заједно са француском војском да се служи железничком пругом Солун—Флорина. С тога је ђенерал Франше д' Епере, у јулу 1918 г., одаслао у Моглену врло велики број радника са задатком, да се саграде нови колски и аутомобилски путеви. Два месеца доцније, на велику радост, путеви од Доњег Пожара и Катунца смело су се у спиралама пели на планине; једна железничка пруга система Дековиловог везала је Драгоманце са Бишовом, а пруга Вртокоп—Суботско брзо је оспособљена да пренеси уместо 220 скоро 700 тона.

Благодарећи овој доброј мрежи путова, француске и српске дивизије пренеле су без велике муке своје топове, муницију (за 7 дана за старе, а за 4 дана за

нове батерије) и храну сваке врсте. Превучено је око 80 тешких топова на Флоку и планине код Пожара. Организовано је у изобиљу разних депоа хране. Најзад, у самим рововима раније је нагомилано све што је било потребно.

У месецима јулу, августу и септембру 1918 г. служба у солунској савезничкој војсци развила је необичну активност у свима правцима. У Јенице-Вардару земљиште је нивелисано за ескадрилу намењену централној француско-српској групи. Даље, ископани су бунари, организоване су стражарске секције за реперажу по звуку, подигнуте су телеграфске и телефонске линије. Али је најтеже било да се брзо израде карте свих врста, које за Моглену још нису постојале. Ни Аустро-Угарска карта 1:200000 пуна погрешака, ни она издата од Савезника 1:50000 нису могле потребу да задовоље за припрему офанзивног предузећа. Топографи су се одмах дали на посао. Међутим, српска Врховна Команда израдила је на српском језику копију француске карте увећане на 20.000 од 50.000. Команда савезничке војске израдила је једну другу на самом земљишту на француском језику у размери 2.000; 122-га и 17-та колонијална дивизија, свака за свој сектор, израдиле су планове у размери 5.000 и 2.000. Све је ово одштампано и раздељено батаљонима и четама, уочи самог напада. Сви ђенералштабови завршили су своје студије у детаљима. Сав овај огромни колективни напор извршен је како се најбоље могло, у пркос јакој жежи и близини барских заразних предела.

Прво размештање трупе отпочело је августа месеца. Француска војска и I група дивизија прошириле су свој фронт, једна истоку друга западу, да би ослободиле потребне делове за маневровање. 122-га дивизија почела је одмах у Верији да се нарочито тренира, а 17-та колонијална у Владову. За ово време Срби су скратили свој фронт од 60 на 30 km. дизањем својих крилних делова: прилепскога одреда, моравске и тимочке дивизије. Једна српска коњичка дивизија при-

макла се фронту позади I Армије. Најзад, кад је наступио септембар, француске су дивизије поселе своје секторе: 122-га, 8-ог, а 17-та, 9-ог септембра.

Ови су покрети извршивани увек ноћу, а дисциплина је била врло строга, како би се изванредно нагомилавање потребних средстава за офанзиву извршило без ометања у пределу Моглене.

На сваки начин било је немогуће да се наша припрема потпуно сакрије од непријатеља који је на Ветренику и Соколу имао осматрачнице са којих се могло далеко да види. Осем осталог, ма колико да смо крили своје радове, Немци и Бугари могли су их открити фотографисањем са својих аероплана.

Да би се осујетило непријатељско посматрање, које није било могуће отклонити, ђенерал Франше д' Епере предузимао је разна средства. Како је одбацио делимичне нападе, који су само исцрпивали врло потребне снаге, он је предузео офанзивну припрему на свима секторима без изузетка и, од половине августа до половине септембра, овај његов рад извршен на најразличитијим тачкама, од Охридског Језера до Орфанског Залива, одржавао је непријатеља у приправности на целој линији.

Французи су прво отпочели јаку канонаду североисточно од Битоља. Одмах затим 27-ма британска дивизија напала је на бугарске положаје на западној обали Вардара, јужно од Ђевђелије. Скоро у исто време I грчки Кор изненада је отпочео напад у правцу Сереза и напредовао у ширини 20, а по дубини 3 km. Да ли су на Черни, Вардару или Струми Савезници решили да покушају пробити непријатељски фронт?

Зачуђен овим необичним и фантастичним нападима на врло многим тачкама, непријатељ није могао да проникне тајну ђенерала Франше д' Епера. Али, Маршал Макензен, имајући искуства, хитно је послао у Мађедонију нека појачања од немачке пешадмје: 12-ти ландверски пук са Крима, 1-ви батаљон 256-ог пука из Румуније; 3-ћи батаљон 375-ог пука из Мол-

Ступа ЧЕЛОВИКА
БЕОГРАД
Luka Celović
33
БЕОГРАД

давије. Ове су трупе с муком стигле до Струме, а за то су време Бугари успевали да изврше извесне уштеде у трупама са свога јако протегнутог фронта; брзо образовали код Прилепа на обема обалама Вардара и Струме четири групе резерва.

Једном речју, крајем августа 1918 г., ђенерал Франше д' Епере био је стварни господар ситуације. Својом активношћу он је успео да прошири материјалну и моралну иницијативу, коју су задобили били његови претходници над Немцима и Бугарима. Он је упутио свима Армијским Командантима упут како мисли да ваља искористити успех после пробоја. Он је у својој памети тачно средио све детаље офанзиве. Све беше у реду, у Мађедонији је све готово, Команде као и штабови, разне службе као и трупе. Солунска савезничка војска могла је отпочети напад почетком септембра, ако јој буде дошло одобрење са западног фронта.

Али Савезнички Ратни Савет, који је непрекидно од јула месеца дискутовао питање опште офанзиве на мађедонском фронту, још није био успео да формира дефинитивно мишљење, све до првих дана септембра 1918 године.

Да би се у овоме питању сагласили било је потребно, ништа мање, него да се тамо пошаље ђенерал Гијома, који је имао висок морални ауторитет и по добност да их може уверити у потребу и корисност овога предузећа.

* * *

Друга велика Лудендорфова офанзива довела је немачке трупе до Château-Thierry-а. У том времену Министарски Савет решио је да смени ђенерала Гијома са Команде на солунском фронту, где је он задобио победу од Skra di Legena, па да му повери улогу сличну Галијенијовој у времену прве битке на Марни.

Као војни гувернер Париза, одређен да прими Команду групе војске намењене да брани Париз која се тек тада формирала, ђенерал Гијома је био сав узет важним пословима који су му поверени, и готов

да заборави на македонски фронт. На срећу то се није догодило.

Све што је он видео и посматрао у Солуну, од децембра 1917 до јуна 1918 г., формирало му је уверење да солунска војска неће пропустити да побере плодове наших скувих жртава, ако се реши да предузме, пре јесени 1918 г., општу и сагласну акцију. Он је желео да ово своје уверење прошири у својој околини и да је увери у успех. Он је постао ревностан бранилац ове идеје, коју је он тако изванредно заступао. Врло се много дугује овој његовој пропаганди што је ђенерал Франше д' Епере овлашћен да изврши напад 15 септембра 1918 године.

Да је на месту ђенерала Гијома био обичнији човек, можда би сматрао да македонско питање више не спада у његову надлежност, па да га остави бризи ономе који од сада има о њему да води рачуна. Можда је он схваћао да, радећи за солунски фронт, једновремено ради и за Француску. Али, ваља одати част ђенералу Гијоми, што се могао у овом питању да уздигне ван егоизма и ситничарства.

Чему је он тежио? Он је добро знао да може рачунати на искрену помоћ српске и грчке Владе. У то време Вашингтон није активно утицао на послове у Бугарској и Турској. Они који су били од утицаја, које је ваљало уверити да је неопходно потребна офанзива на солунском фронту, налазили су се у Паризу, Лондону и Риму.

Париз није било тешко уверити. Има се утисак да је ђенерал Гијома у томе одмах успео. То није чудо, јер Клемансо није никад отказивао помоћ солунском фронту од кад је на власти.¹ Било како било, убрзо по доласку ђенерала Гијома у Париз, председник Министарског Савета и министар војни, телеграфисао је ђенералу Франше д' Епереу, да општа војна ситуација

¹ Прве недеље септембра 1918 г. министар војни послао је ђенералу Франше д' Епереу 60000 граната, као и танкова. Ово је у Македонију доцкан стигло. После се то корисно употребило у јужној Русији.

изазива потребу за интервенцију савезничке солунске војске и да треба извршити општи напад пре јесени. Ово је питање једновремено почео да проучава и Ратни Савет. Овај је без оклевања наредио својим војним представницима да припреме рапорт о корисности напада на Балкану, а овима је, за овај посао, предао и дипломатске представнике.

Тек првих дана јула 1918 г. наступиле су озбиљне тешкоће за ђенерала Гијома. Познато је да су Енглеска и Италија увек сматрале Македонију као мртав фронт, утолико користан што одваја непријатељеву снагу са других фронтава, али да није угодан да се на њему окушају операције већег стила.

Укратко, од јесени 1915 г. Ратни Савет Савезника никад се није бавио питањем савезничке солунске војске, осем да ли ће је маршал Макензен бацити у море, или да ли не би било оправдано ову војску сасвим повући и употребити је на западном фронту. Ова се тенденција нарочито осећала у 1918, после Капорета, руске пропасти и „колосалне“ Лудендорфове офанзиве.

Дуго би било да се испричају сви аргументи којима се послужио ђенерал Гијома да, мало помало, промени држање горе поменутих Великих Сила. Детаљно је немогуће описати започету активност концем јуна, продужену јула, а довршену августа и остварену почетком септембра 1918 г. Ђенерал Гијома је час подносио мемоар војним представницима Сила, час присуствовао седницама где је слушао најчудноватија мишљена о предмету који он боље познаје него ико други.

Јула 1918 г. одржане су врло важне конференције у версаљском Тријанон-Паласу. Политичка и војна комисија дуго је чинила досадна запиткивања ђенералу Гијоми о војној ситуацији на Балкану. Извесни наши Савезници интересовали су се да сазнаду, да ли би офанзива одиста била опортуна. У то су они врло јако сумњали. Државници, који су имали талента да

ништа не знају о Балканском војишту, као већина њихових замљака, који су сувише много полагали на одвајање Бугара од Немаца, Аустријанаца и Турака, били су уверени да има два средства да се постигне овај резултат: да се силом пробије бугарски фронт; али да се ипак може једновремено да преговара о засебном миру са Фердинандом од Кобурга. Уз војну има места и за политичку офанзиву. Ово последње решење чинило им се да не зависи од случаја. Напротив.

Присталице ове тезе нису били противни да се предузме снажна акција, али су унапред захтевали гаранције да ће се постићи стратегијски успех, успех решавајући. Они су хтели да предузму само оно што је сигурно. Ако би се офанзивом Бугари само потисли за 20 и 25 km., они су се изјаснили као отворени противници таквог предузећа, јер овај полу-успех не би био ни од каквог утицаја за равнотежу на Балкану а, с друге стране, свака дипломатска офанзива била би задуго компромитована. С тога је, по захтеву дипломатске и војне комисије, одгођено дефинитивно решење и војни представници вишег Ратног Савета умољени су, да се поново изјасне о максимуму резултата који би се могао очекивати од офанзиве.

У тренутку када је комисија завршивала свој рад, она је нарочито нагласила да је ђенерал Франше д'Епере позват да са свом енергијом продужи припреме за напад, али му је категорички одузела право да може отпочети општу офанзиву без нарочитога овлашћења заинтересованих Влада.

Ово овлашћење добио је ђенерал Франше д'Епере тек после 2 месеца. Очекујући га он је поднео министру војном пројекат за општи напад који је он припремио и овај је докуменат стигао у Париз у последњој десетини месеца јула.

Питало се, да ли би ђенерал Гијома, уверени присталица једне офанзиве на Балкану, исто тако управио своју главну операцију противу Доброга Поља, онако као што је то учинио ђенерал Франше д'Епере, под

претпоставком да је остао командант савезничке солунске војске? На ово питање могао би дати тачан одговор само ђенерал Гијома. Али, оно што не подлеже никаквој сумњи то је, да је ђенерал Гијома, пошто је проучио пројекат свога заменика, исти топло прихватио у главним цртама и са пасијом тражио да буде усвојен, као да га је он сам саставио.

Почетком августа 1918 г., три недеље после дискусије, војни представници вишег Ратног Савета примили су у начелу да се изврши општи напад на Балкану, с тим да се за то предузеће не тражи помоћ са западног фронта и да се за то не повећа транспорт за Балкан, чиме би се смањила тонажа за главно ратиште. Клемансо је похитао да о овоме одмах извести Лојда Џорџа и Орланда.

Али ово усвајање, одобрено од војних представника, још је било недовољно. Пре него би се прешло у акцију, ваљало је савладати последњи отпор који су чиниле британска и италијанска Влада овом предузећу. Да се и тај посао сврши Клемансо је још једном ту мисију поверио ђенералу Гијоми, и он је отпутовао у Лондон. Изложив тамо Лојду Џорџу, Лорду Милнеру, Лорду Сесилу и ђенералу Вилзону све разлоге који су ишли у прилог савезничке офанзиве на Балкану, он је завршио своју мисију добив пристанак. Британска Влада дала је свој пристанак 4 септембра 1918 год.

Два дана по доласку у Париз ђенерал Гијома је поднео извештај о резултату своје мисије. Сутра-дан 7-ог отпутовао је за Рим у истој мисији коју је имао и у Лондону. И ако пристанак британске Владе није зависио од италијанске кооперације, ипак се живо желело да се ради с Италијанима у потпуној сагласности.

8-ог септембра, недељу дана раније од утврђеног датума за почетак напада, ђенерал Франше д' Епере још је очекивао тачне инструкције. Бојао се да се решење овог питања још не продужи. Лето је било на крају, а дани за јачу војничку активност беху врло одмерени. У жељи да буде у извесности, послао је

једног свог ђенералштабног официра на авијону у Отранто са наређењем да се одмах јави ђенерелу Гијоми у Риму, те да му се објасни ситуација. Јављено је да је офанзива брижљиво израђена до најмањих детаља. Па, како је и италијанска Влада усвојила овај предлог, то је најзад и ђенерал Франше д' Епере добио овлашћење 11-ог септембра, тако нестрпљиво очекивано, по коме је он од сада слободан да може напад отпочети кад то он буде нашао за корисно.

14 септембра 1918 г. у 8 часова отпочела је једна жестока артилеријска припрема на фронту француско-српском, између сушичког и љешничког потока, а то је била предигра добропољске битке.

III

Слом Бугарске.

Пошто се често дешава, да се и најтачније концепције у извршењу показују недовољне, то је и ђенерал Франше д' Епере, између јула и септембра 1918 године, повећао техничке припреме, да би свео на најмању меру утицај случајности у битки код Доброг Поља.

При свем том судбина је била да артилерија централне француско-српске групе буде ометана од свога првог метка атмосферским непогодама. У доба офанзиве ђенерала Нивела у Француској су аеропланска осматрања била јако компромитована због јаких киша у половини априла 1917 године: артилерија није успела да доврши серију свога дејства, због чега су већином пропали пешачки напади. 14-ог септембра 1918 год. земљиште Моглене било је изванредно суво, па је ипак ђенерал Франше д' Епере имао велику муку са другим несносним непријатељем: бесно је дувао вардарски ветар.

Сваки који је био у Македонији, од Скопља до Солуна, познаје овај опаки ветар, у зиму оштар као ледени кристали, а у лето помешан са прашином која не да отворити ока. Он дува неуморно и његово се рђаво дејство пружа до Тракије и Епира. Нешто јужније од Олимпа чак и тесалијски сељаци називају овај хладни северни ветар, „вардарским.“ Кад отпочне, он никад не престаје пре четири дана. И ако га ђенералштаб не воли, јер му уништава радиограме; прекида телефонску мрежу, обара телеграфске диреке, он је још мучнији за логоре у којима се налазе центри

наставе, амбуланте, ескадриле и метеоролошке станице! Када „Вардар“ гурне преко македонских равница, тада рањеници и болесници бивају сурово изгнани из својих заклона — шатора „marabouts“ и „marguises“ — које ветар дигне и однесе. Платнени покривачи хангара бивају поцепани. Огромно велики и тешки аероплански сандуци притврђени ланцима и гвозденим кукама руше се као куће од карата. Због тога су Команде приморане да смање, или шта више сасвим обуставе летење по ваздуху.

При свем јаком ветру „Вардара,“ све савезничке ескадриле храбро плове по ваздуху 14 септембра 1918: једне бомбардују непријатељеву позадину, друге покушавају да фотографишу бреше и порушена места од артилеријске ватре.

Овај рад представља развој догађаја у размерама до сада у Македонији непознатим, већим и од оних код Skra di Legena. Тешка кратка артилерија превучена на овај фронт од 33 km. имала је 8 батерија 120 С, четири 155 С.F и тринаест 155 С.S; тешка дуга артилерија имала је 4 батерије од 105 L, три 120 L, и пет 155 L. Осем тога, 35 батерија од 65 и 48 од 75 артилерије брдске и пољске изванредно моћне. Рововске артилерије било је 72 оруђа од 58 № 2 и 12 од 240. Укупно близу 600 топова свих калибара било је концентрисано у Моглени.

Пробити први бугарски положај по целој његовој дужини; неутралисати и разорити непријатељеву артилерију која може дејствовати на изабраном сектору за офанзиву; спречавати долазак појачања непријатељу, био је задатак једне артилерије чији су сви топови били тако ешелонирани, да доцније не сметају нападним трупима из других линија и да се тешке батерије не морају депласирати. Пошто једном буде бреша отворена од стране II Српске Армије, топови са Флоке имаће само да изврше промену правца гађања да би прокрчили пут I Српској Армији.

Израђени су важни фотографски снимци од стране аеронаутичкога српског одељења¹ у Моглени, а карте су омогућивале да се тачно реперирају најинтересантнији циљеви гађања.

Савезници су једнодушно признали потребу артилеријске припреме². И ако тенкови намењени Македонији нису стигли пре краја септембра 1918 г.; у принципу се налазило да се овај изум не би могао употребити по стрмим планинским нагибима у Моглени.

Али, како треба извести ову артилеријску припрему? Систематичну и дугу, онакву како је она изведена на разним фронтима у 1916 и 1917 години? Или, напротив, страховито јаком убрзаном ватром, како су то извели Немци код Вердена? И ако овај други начин има извештан стечен глас, због догађаја у пролеће 1918 г., када је Лудендорф овај метод употребљавао тврдоглаво и свуда, српски је ђенералштаб претпоставио први начин артилеријске припреме. Њихов првобитни план напада претпоставља чак једну интензивну артилеријску припрему од пуна 4 дана. Ипак они одустају од тога кад им се учини приговор, да би ова претерана манифестација могла непријатеља потпуно обавестити о нашим намерама, да ће му створити могућност да привуче своје резерве од Прилепа, или оне са западне вардарске обале и тиме још више појачати препоне сектора, које су и без тога тешке саме по себи. С друге стране бојати се, да оно што је дало добар резултат у Курландији или Пикардији, неће дати исти резултат и у Моглени. Овде Савезници имају пред собом један опасан задатак. Они треба пред очима непријатеља да му отму планинске зидове високе 1500—2000,^m на којима се налазе дубоки заклони у стенама ископани. Ако се одмах у почетку

¹ У овоме времену скоро сва Команда и персонал за летење српске аеронаутике била је Француска.

² Само североисточно од Дојрана Савезници неће извршити ову припрему. Ова операција није била срећна поред свег пожртвовања од стране критске дивизије.

не постара да се изврши што шири пролом овога отпорног центра, француско-српски пешаци, преморени, десетковани унакрсном митраљеском ватром и артилеријском баражом, брзо ће се зауставити на планинским боковима, не достигнув свој објекат.

Али, између припреме од више дана и неколико сати може се нешто средње да усвоји. Французи и Срби решили су да се бомбардовање, као што ваља извршено поглавито експлозивним зрнима и контролисано са аеропланима, не отпочне пре јутра 14-ог септембра. Осем тога, порушени објекти у току дана биће предмети гађања и преко целе ноћи између 14-ог и 15-ог.

Ова припрема, знатна по својој жестини и продужености, но недовољно проверена због ветра и прашине коју је производила експлозија метака, ипак је дала, говорећи уопште, задовољавајуће резултате. Од 15 часова 30 минута до 16 часова кратко затишје, за које су време авијатичари извршили фотографска снимања. Кравички шумски сектор имао је своју бодљикаву мрежу нивелисану, шуму поломљену, траншеје демолиране, бреше отворене на многим тачкама: укратко, један неописан неред. Немачко-бугарска артилерија одговарала је с прекидима, производећи у позадини француско-српских дивизија многе губитке. За то су их време наши дуги топови енергично тукли, наши авијони и наше осматрачнице на земљи вребале су места непријатељских груписања. Један савезнички биплан видећи на путу из Дуње за Поличисте, један трен од 250 камијона, који се у 16 час. 10 мин. кретао Козјаку, одмах је то јавио, те је наша ескадрила полетела у напад и са мале висине га је бацила у потпун неред. При свем том, узев у целини, много митраљеза у тунелима, многа гнезда за одбрану остала су интактна: они су издржали пробу од граната највећег калибра. И Срби то примете на своју штету: смртоносна ватра дочекује патроле које они шаљу у неколико махова, да би испитали дејство своје артилеријске припреме.

* * *

За то време, наше трупе намењене за гоњење пошто су се збиле уз трупе за напад, централна група војводе Мишића, почев са запада на исток имала је следећи распоред:

а, од реке Љешнице до Сокола I Српска Армија — фронт 16 km. и по. — Напред дивизије дунавска (пуковник Милојевић) и дринска (пуковник Смиљанић); нешто позади од њиховог центра моравска дивизија (пуковник Грујић);

б, од Сокола до реке Сушице II Српска Армија — фронт 17 km. — имала је две француске дивизије, 122-гу и 17-ту колонијалну, даље, у десно, српску шумедијску дивизију¹ (пуковник Мишић). Што се тиче југословенске дивизије (пуковник Живановић) и тимочке (пуковник Докић), оне су се налазиле непосредно позади 122 и 17 колонијалне дивизије, очекујући наређење за покрет унапред.

Команда није хтела пустити нашу пешадију у напад против стрмих зидова пре него им терете који носе олакша. Људи 122-ге дивизије неће носити собом ранце; у осталом ове јединице нису намењене за гоњење; оне имају после пробоја да образују резерву која ће бити на расположењу ђенерала Франше д' Епереа. Осем тога, од значаја је предохрана што су дате лествице 1-ом батаљону 148-ог пешачког пука да би се могао лакше успети на Сокоб.

Нападна одстојања варирала су од 30 — 150 m према сектору.

Значајног датума 15-ог септембра 1918 г. поново је дата главна улога II Српској Армији, улога херојска: зором извршити напад и пробити непријатељски положај који се пружа 2 km. у дубину и који има објекте Соко и Добро Поље за 122-гу дивизију, Кравицу за

¹ Ове нападне трупе држале су положаје: 122 од Сокола до Тестерастог Камена (4¹/₂ km.), 17 од Тестерастог Камена до Камена (3⁸ km.) шумедијска дивизија од Камена до Сушнице (6¹/₂ km.).

17-ту колонијалну дивизију, Ветреник за шумадијску дивизију.

I Српска Армија неће се покренути све докле главни врхови, нарочито Соко̂, не падну у руке II српске Армије. Само један од наших пешачких пукова — шести — одвојиће у десно један одред за везу и суделоваће са 122 дивизијом у заузећу Сокола. Чим I Српска Армија буде извршила ову помоћну мисију: наређено јој је не да саломи немачко-бугарску одбрану, него с почетка да штити и за тим да прошири према северо-западу одлучну акцију II Армије.

Шта нам може несумњиво да зајемчи нашу прву победу? Сасвим извесно, заузеће Козјака. Из бојазни да се XI немачкој Армији не да времена да се прикупи ваљало је пресећи, без задржавања, одступницу коју је она имала на овом јаком стеновитом масиву и његовим бочним огранцима¹. Ту имају да дејствују оне трупе које су одређене за експлоатацију. Југословенска дивизија, која је била заштићена на западу моравском и на истоку тимочком дивизијом, имала је налог да одмах форсира напад на Козјак.

Када су били заузети сви бастииони планинске цитаделе, ђенерал Франше д' Епере није имао ни једног минута да изгуби, да би развио миневар великих размера са задатком, да прекине комуникације између XI немачке и I бугарске Армије.

Одважно концентрисати сва своја средства и снаге на главној тачки: водити рачуна о секундарним циљевима, али се нипошто не одстранити од главног правца, напасти без оклевања, али са највећом жестином; после пробоја напредовати најбржом могућношћу, избегавајући излагање бокова евентуалном противнападу. Ова главна брига ђенерала Франше д' Еперea објашњава његов тријумф боље него икакав други коментар.

¹ Већина ових врхова има висину од 1000—1600 м. Западно од Козјака висови Поличиште и Бесиста, северно Кучков Камен и Ђуров Камен, источно Тополец, Преслап и Блатец.

Говорећи са подчињеним му командантима, он је инсистирао на потреби врло брзог гоњења. Рекао је: „од брзине напредовања зависи успех офанзиве.“

* * *

Кад је 14 септембра 1918 г. отворена ватра из 17 батерија од 155 на сектору који је месецима био миран, Бугари су пренеражени, пожурили да се склоне на дно својих заклона; веровали су према ранијем обичају савезничке солунске војске, да ће артилеријска припрема бити веома дуга. Нико међу њима не изгледа да сумња да је дан Ј „фиксиран за сутрашњи дан“ и „сат Н“ у 5 час. 30 мин. Савезници дакле тиме добијају корист средње солуције за коју су се били решили.

15-ог септембра, при времену мутном и магловитом, погодном за изненађење, француско-српска пешадија изашла је из својих окопа. После пет минута непријатељ је осуо силну препречну ватру на нашу прву линију, али доцкан. Прешав препоне са смелом одлучношћу, наши су нападни таласи продрли у најближе им објекте, за које време Бугари, збуњени овим катаклизмом, још нису били напустили своје заклоне. Многи су у њима за увек остали, побијени ручним бомбама, и пре него су помислили да се предаду.

Тако се то дешавало на левом крилу II Српске Армије. Ђенерал Топар, разложно ценећи да врх Доброг Поља и делови око њега чине најважнији део његовог сектора, прикупио је на томе правцу 7 батаљона од девет 122-ге дивизије. Према томе, од почетка напада овај део бојишта био је у буквалном смислу преплављен нападачевим трупима. 45-ти и 84-ти пук стигао је на Добро Поље са изванредном брзином.

Али је тек сада требало радити, онда када су батаљони друге линије дебушовали позади Доброг Поља, према коти 1765. Повративши се од изненађења Бугари су, јако подржавани артилеријском ватром свих могућих калибара, дали очајан отпор, радије гинући на положају него да попусте. Да ли је ђенерал Топар

такође употребио своје резерве и предузео нов напор својих батерија да их отера са врха положаја? Тек у 14 часова 10 минута Бугари су напустили положај К. 1765, изнурени у борби с надмоћнијим непријатељем.

Још се води жестока борба на крајњем левом крилу 122-ге дивизије, код Сокола, где наши артилериисти нису успели у довољној мери да оштете митраљеска гнезда, бацача мина склоњених у казамате. 148-ми пешачки пук, којим је командовао потпуковник Кири (Curie) претрпео је ужасне губитке. За време док се 3-ћи батаљон приближивао гребену источно од Сокола, преко Лабиринта од стења и рушевина, 1-ви батаљон, који је имао задатак да заузме један положај на врху брега, претрпео је врло јаку артилеријску ватру. Једна граната убила је његовог команданта Петена (Petin), а с њиме изгубљена је и веза. Овај несрећни догађај знатно је успорио напредовање, али га није компромитовао. Благодарјећи неустрашивости у животу преосталих, стално собом носећи степенице, покрет се продужио. 1-ви батаљон успео је узоритом истрајношћу да пређе прве бугарске ровове и за кратко време зауставио се на 150 м. од врха. Ваљало се напрезати неколико пута у току дана, да би се извршио неблагодарни задатак; по несрећи, сви ови напори пропали су под непријатељском ватром.

Одељења 6-ог српског пука нису нас могла извући из овога рђавог положаја; они сами остали су непокретни на западној ладини Сокола.

Ђенерал Топар је посматрао ток битке са виса Котке, где су наше и непријатељске линије врло близу једне другима. У резерви је држао 2-ги батаљон 148-ог пука, намеравајући да га управи ка источном гребену Доброг Поља; раније је већ био ангажовао једну чету са 2-им батаљоном 45-ог пука. Али је он увидео у овом тренутку да операција према Соколу потребује појачање. Није ли маневар I Српске Армије подчињен раду за заузеће Сокола? Зар ова опасност не производи јако штетан утицај на српску душу, јер они сматрају

овај положај све више и више као нивô битке? Це-нећи да заузеће Доброг Поља мора аутоматски да повуче и пад Сокола, ђенерал Топар подухватио се да отклони опасно задоцњење. У 10 часова 20 минута послао је заповест 2-ом батаљону 148-ог пука, да одмах предузме непосредан напад на Сокô са оним деловима који му стоје на расположењу.

Да би извршио ову заповест, батаљон се почео спуштати са висине од 1000 m. у равницу, јер стрма јаруга Матове предваја Соко (1825^m) од Котке (1824^m). Стигав у теснац којим протиче Матова наши су се војници изненадили кад су ту видели већим делом прикупљене све дивизијске мазге. Ова је коњица хитно прикупљена, по телефонском налогу ђенерала Топара, да би што брже стигла до положаја 1-ог батаљона, на 1650^m висине.

Један овако компликован маневар није се могао извршити пре ноћи између 15 и 16 септембра. Стога ће нападни батаљон имати сам да се носи са Бугарима. Француска предвиђања остварила су се мало помало. Заузеће Доброг Поља и К. 1765, у десно, продужено савезничко напредовање, сасвим ће свести на нулу одбрану Сокола. Пошто је 1-ви батаљон 148-ог пука поновио свој напад с неуморном жестином, Бугари су почели малаксавати око заласка сунца. У 21 час изгубили су Сокô.

На крајњем десном крилу II Армије шумадијска дивизија се смело, вешто и увлачећи се са стене на стену, вештином својственом планинцима, привукла једном положају са крила, које би било врло тешко напасти с фронта. У 7 часова она је достигла до нагиба Слоново Уво. По подне су се пузали на источни и западни Ветреник. Њихова је претходница продужила напредовање до источне обале Сушице, према Хлему и Голом Билу. Најзад, осем њиховога главног задатка, њихови су леви одреди ухватили везу са француским друговима 17-те дивизије.

Ови, налазећи се у центру II Армије, издржавају после веома бриљантног почетка најтеже борбе. Између 5 часова 30 минута и 8 час. црнци (les marsouins) ђенерала Приноа, пузећи кроз густу стогодишњу букову шуму, међу првима су достигли своје објекте и заузеле су врло велику количину материјала. Трећи пешачки колонијални пук, дохваћен делом једне батерије од 105, такође прикова непријатеља у источном сектору који се сматрао као пасивна зона.

Западно, поступно су се појавила два пука на врховима Тестерастог Камена и на кравичкој висоравни: 1-ви колонијални лево и 54-ти колонијални десно, сваки са по 2 батаљона у првој линији и са 1 батаљоном у резерви. Најбоље вести, саопштене телефоном ђенералу Приноу са дивизијске осматрачнице на Говедарском, вести које су очекиване сваког тренутка, јављале су, да је 95-ти стрељачки батаљон Сенегалаца обишао Кравички Камен. Но, Бугари нису хтели лако да изгубе кравичку висораван и желели су да се на њој одрже. Напуштајући заклоне од дрвећа, под којима су дотле били склоњени, стојећи у својим порушеним рововима, маскирани деловима дрвећа озго саломљенога, бацили су кишу граната на јуришне галасе француских војника. Презирући смрт, на чему им победилац нема бојазни да ода част, они су пет пута извршили контра нападе, утолико оштрије уколико су били појачани 53-им бугарским пешачким пуком и једним допунским батаљоном, који им је дошао у помоћ од Рождена према Алхару. С тога је ситуација код 17-те колонијалне дивизије била доста деликатна; она није имала муниције и била је потпуно откривена с леве стране, јер су операције 122-ге дивизије морале да се зауставе за неко време на К. 1765 и Соколу. С друге стране, 220-ти немачки митраљески планински одред, који се задржао на положају са изванредном тврдоглавошћу, задао му је тешке губитке. Под таквим погодбама заузеће Борове Чуке од стране шумадијске дивизије знатно је олакшао при-

тисак учињен источно на 17-ту колонијалну дивизију. У 15 часова 30 минута била је бугарска посада масакрирана, заробљена или растурена, избачена из строја и ђенерал Прино, као победилац, окупирао је кулминирајући предео „Дард,“ или Кравички Камен.

Тим начином, пролом отпочет 15 септембра у 5 час. 30 мин. утрошио је цео дан, скоро 21 час. Благодарјећи складној сарадњи свих снага, а исто тако и ненадмашној храбрости трију јединица: 122-ге, 17-те колонијалне и шумадијске дивизије, којима треба одати сваку част за поднете жртве, ђенерал Франше д' Епере постао је господар утврђеног система Соко—Добро Поље—Кравица—Ветреник.

Сутра-дан после победе један се Савезник Француске у свом писму овако изразио: „Положај Соко и Добро Поље утврђивани у току три године и за који се мислило да је неосвојив, узет је за један дан од јунака 122-ге дивизије. Овај велики успех испуњава ме дивљењем према узвишеним војничким врлинама ваших трупа, које су уписале лепу страну у историју већ тако славне француске војске.“

Тако се изразио Престолонаследник Србије Александар.

* * *

Француско-српска инжињерија известила је да је веза са бугарским путем довољно напредовала и да допушта пролаз артилерије. С тога се ваља овим одмах користити. Док је војвода Бојовић, командант I Армије, вршио нападе ноћу измађу 15 и 16 септембра, војвода Степановић, командант II Армије, наредио је дивизијама југословенској и тимочкој да пређу линију нападних дивизија.

Ако што заслужује објашњења то је, што су се дивизије назване „за експлоатацију“ нашле 15 септембра 1918 г. не само позади дивизија, него баш на самом месту њихове употребе. Ова мера није узета без марљиве дискусије. Војвода Степановић ценио је

да је довољно ако се југословенска и тимочка дивизија групишу у пределу Драгоманца. Молбе ђенерала Топара и Приноа, стављених тренутно под његову команду, нису успеле да га увере. Потребна је била енергична интервенција ђенерала Франше д' Епераа да превагне француско мишљење¹. На крају крајева доведене су југословенска и тимочка дивизија у непосредну близину. Тако је тимочка дивизија могла стићи у 15 часова 45 мин. у Гривицу да би прошла предстраже 17-те колонијалне дивизије. Једном разумном употребом трупа друге линије, Савезници су избегли да понове погрешке у Моглени, као што су учињене 9 маја 1915 г. у Артоу и 25 септембра 1915 год. у Шампањи.

Како овог дана заузети бугарски ровови прелазе час грчку час српску граничну пругу, то је ова случајност изазвала једну незаборавиву манифестацију.

Срби су са поштовањем посматрали, пролазећи поред Француских чета које бежу по освојеном земљишту ешелониране, наше рањенике, мртве, те своје другове из далеких предела, који су своју крв пролили да би им отворили пут за Отаџбину. Код ових сељака који имају пространо срце, благодарност и пријатељство се најречитије исказује. Шта раде они? Сами од себе, без посредовања својих старешина, одају почаст Французима. Они им притрчавају, братски их грле; њихове добре руке нежно се пружају нашим које их топло стежу, и војници Престолонаследника Александра удаљују се у сумрак, тек пошто су одушевљеним узвиком *живео* поздравиле војнике Француске Републике.

Југословенска дивизија користила је мрак и ангажовала се у борбу да би са Кравице прешла на Ко-

² Ван сумње, војни историчар, ђенералштабни официр, имаће увек користи ако у добропољској битки буде разликовао, ради боље студије, прво и друго време. Али, у истини, све фазе операција следовале су без пауза, у непрекидном низу. Између пробоја и експлоатације немогуће је открити једно издвојено решење: ово није ништа друго до прогресивно проширење онога другог.

зјак. Зором 16 септембра, у пркос дугом-ноћном маршу, потисла је Бугаре, водила крваву борбу на гребену Козјака и испела се на коте 1810 и 1825, најважније тачке ове простране природне тврдиње. Кад се ово десило, XI немачка Армија одмах је уочила последице овог пораза; прикупила је поткрепљења и наредила им да поново заузму К. 1810. Овде се догодило нешто изванредно. Нови напад, много жешћи него ранији, дефинитивно их је одбацио и млада југословенска дивизија задржала је Козјак у својој власти. Овога пута основни стуб бугарске одступнице одронио се заувек.

* * *

Вардар с источним рукавом Черне образује стране једнога неправилног троугла, чија је основица на Моглени а врх у Градском. Ако би непријатељ успео да Савезнике имболизује у унутрашњости овог троугла, он би сачувао, и ако је претрпео губитак на Добром Пољу, комуникациону везу између XI немачке и I бугарске Армије.

Ђенерал Франше д' Епере осујетио је ову последњу наду. Окружен ровом пуним воде он хоће из њега да се уклони „брзином која допушта да се на све дрзне.“ На који је начин мислио да му ово спречи Ђенерал в. Шолц, главни командант немачко-бугарске снаге на македонском фронту? Где су му стратегијске резерве које је требало да има код Градског? Где је одморна снага са довољном артилеријом, чија би улога, ван сумње, била решавајућа?

Са тих разлога отпочела је права трка ка токовима река. Ноћу између 15 и 16 септембра одреди намењени за гоњење упутили су се разним правцима: I српска Армија источном рукаву Черне, II Вардару. Између њих је моравска дивизија као веза. Ове су се разне јединице утркивале у храбрости да поставе мостобране на северо-западу и северо-истоку.

I српска Армија саломила је непријатељски отпор западно од Сокола, прешла је реке Лешницу и Градеш-

ницу, одбацила је колоне које су се упињале да је зауставе, дајући отпора од положаја до положаја јако утврђених и продужила је своје наступање Черној највећом брзином, увек истичући много унапред своје брдске батерије, исто као и коњичку дивизију (пуковник Ђорђевић), која је са нестрпљењем тражила прилику да се одликује.

Брзина, јачина и дубина нашег потиска из основе је побркала XI немачку Армију. У овој забуни она је оставила многе рањенике и материјал да би своје повлачење убрзала ка мосту на Черној. Али теренске тешкоће, нагиби, потпуна неспособност ђенералштаба, који више није знао за послушност, производили су стално загушивање трупа нагомиланих на путовима ка Чебрену, селу Монастиру, Разимбеју. И из облака Бугари нису били слободни, јер су наши аероплани летели изнад бежећих трупа и бомбардовали их и маскрирали митраљеском ватром.

Узалуд је покушавала XI немачка Армија да се заустави на извесним важним положајима. Код Градешнице, као и код Кучковог Камена, она је дала очајан отпор; њихови врло јаки контра-напади кадшто су нам преотимали задобивене положаје, али увек пролазно. Њихове последње резерве, изврсне трупе које су биле код Прилепа, придолазе форсираним маршем без икаквог одмора, али доцкан: то су били само поједини пукови и батерије чији су делови разбацани на фронтovima I и II српске Армије и бивају тучени један за другим. Савезници, напротив, покуравајући се методичним наређењима, увек у вези једно с другима, стално су наступали, савлађивали локалне отпоре и напредовали су великим јединицама.

Под таквим приликама 2-га и 3-ћа бугарска дивизија нису се више могле да опораве. Немци су веровали да ће дати један спасоносан пример смењујући ђенерала Русева, команданта 2-ге бугарске дивизије. Ова строга казна није користила: његов заменик ђенерал Нићолов није био срећнији. Исто тако и 13-ти

стрелјачки батаљон, састављен од самих Немаца, није био у бољем положају. Ништа није било у стању да заустави бујицу савезничких војсака. Од три нападне дивизије које су задобиле битку код Доброг Поља само је 122-га била у резерви под командом главног команданта, 17-та колонијална и шумадијска дивизија, после дводневног одмора, суделовале су у маневру II српске Армије. Инструкције које је дао ђенерал Франше д' Епере биле су: „Маршовати без одмора, до крајњих граница људске и коњске снаге“... Никад један командант није био боље схваћен, нити боље послушан.

Од вечера 17 септембра лево крило централне француско-српске трупе, које се налазило дуж источног тока Черне, грозило је прилепском путу, док је десном крилу требало још 4 дана да изврши свој задатак. У истини је велика даљина од Моглене до Вардара, а како рђаве и обилазне коњске стазе још више појачавају ово одстојање, то II српска Армија неће моћи стићи на Вардар пре 21 септембра.

Треба, дакле, први да стигне до свог објекта војвода Бојовић. Ово је скупо плаћено борбом на обалама Черне, борбом која је утолико тежа уколико су Бугари, под заштитом врло јаке препречне ватре, упорно бранили прелаз преко ове реке. Надају ли се још да могу запречити надирање Прилепу на јаким положајима код Високог (1506 м.) и код Васака (1674 м)? Сумњамо. Вероватније је да они теже да спасу велике количине прикупљеног разноврсног материјала у овом пределу. Ватра ће прогутати оно што не буду били у стању да евакуишу. У пламену су сви мостови између Полоске и Чебрена. Двадесет великих муниционих депоа бачени су у ваздух са ужасном експлозијом. При свем том наши су одреди успели, од 18 септембра, да отпочну израду малог мостобрана, да конструишу прелаз од воловских кола отетих од непријатеља, да пређу реку преко газа, уз и низводно од села Монастира. 21 септембра у 23 часа XI немачка Армија, неспособна да се одупре нашем систематском увлачењу, после очајног

отпора, напустила је борбу на Черни. Од тада је Прилеп био отворен.

Истога дана, тако жалосног по XI немачку Армију, ђенерал Франше д' Епере отео је од I бугарске Армије комуникације у вардарској долини и II српска Армија стигла је на ову реку између Криволака и Демир-Капије. Ту је она задобила невероватно богат плен; железница према северу била је пресечена и ништа што је се налазило у магацинима на југу, између Демир-Капије и Ђевђелије, као: оружје, муниција, храна људска и сточна, камиони, аутомобили, вагони, локомотиве, болнице, инжињерски паркови, пекарнице, није могло бити евакуисано у Скопље. Само су немачке ескадриле биле у могућности да напусте своје хангаре у Худову, али и њихов одлазак био је врло брз, јер су за собом оставиле нетакнуте простране и солидне хангаре израђене од дрвета. У Демир-Капији извршено је врло скрупулозно уништење; ту Бугари нису заборавили да запале бошавску крајњу телеграфску станицу. Сутра-дан, 22 септембра, војвода Степановић, пошто је подигао мостобран на Вардару, створио је ситуацију која је Савезницима обећавала много лепшу будућност. И ако изгледа на први мах да рђаво каменом поплочани вардарски путови, самртна мука за наше артилеристе, воде само у Штип и Радовиште, они исто тако воде и Софији.

Речни токови и скоро сви речни прелази преко Черне и Вардара заузети су од ђенерала Франше д' Епера само за 5 дана. Благодаречи муњевитој брзини ових операција, пораз бугарски код Доброг Поља претворио се у слом.

* * *

Победе тако великог обима биле би и сувише ван људских снага да се није, одмах по заузећу Доброг Поља аналогна импулзија, дејствујућа као електрична струја, проширила на крила централне групе францу-

ско-српске. Овде као и свуда ђенерал Франше д' Епере знао је предвиђати и наређивати. Непосредно суседни делови команде војводе Мишића добили су налог, да поколебају, најенергичнијим ударима, ослоне тачке неизоставно потребне непријатељској одбрани.

Према томе, на истоку, у вези са десним крилом II српске Армије, ђенерал Анзелм, командант прве групе дивизија, отпочео је у планини један маневар који му је дао у власт, од 19 септембра, положаје код Зборског, Тушина и Нонте. Сутра-дан, одреди 16-те колонијалне дивизије (ђенерал Десор), архипелашке дивизије (ђенерал Јоану) и 4-те грчке дивизије (ђенерал Влахопулос) заузели су фортресе источне Моглене, међу којима је најзначајнија Цена (2092 м.). Тек што су извршили прочишћавање висоравни овог алпијског предела, нагло су се спустили са висине од 2000 м. на 60 м., прешли Вардар, и на левој његовој обали дочепали се падина Градечког виса. Немогуће је проценити услуге француско-грчке трупе ђенерала Анзелма за време гоњења. Штитећи источни бок централне групе, обилазећи са севера одбрану на Којушком и Хуму, оне су надокнадиле тренутни неуспех ђенерала Милнеа и што је бугарска Армија уништена између 15 и 29 септембра има се благодарити њиховој одважности.

Исти овакав покрет унапред извршен је и на западу. Између I групе дивизија и француске источне војске сличност је у толико фрапантнија што је ђенерал Анри, исто као и ђенерал Анзелм, заштитио бок српске војске француско-грчким трупама. На левом крилу I српске Армије били су: 11-та колонијална дивизија (ђенерал Фарет) и 3-ћа грчка дивизија (ђенерал Трикупис). Оне су прешле источну Черну између села Монастира и Чебрена, затим у тријумфу похитале Прилепу.

Овој се вароши грози не само с југоистока него и с југозапада од стране француске војске која оперише за свој рачун на западном рукаву Черне.

Одмах чим су Бугари почели да попуштају, италијански експедициони Кор отпочео их је гонити под командом енергичног ђенерала Момбелија: 35-та италијанска дивизија држи чувену коту 1050, тако често помињану у коминикејима солунске војске, а италијанска коњица послала је своје извиђаче у Канталарце. Кроз ово место такође је прошао у галопу журећи се Скопљу ђенерал Жуино Гамбетаи, командант француске коњичке бригаде¹. Више у лево, између друмова за Прилеп и Кичево, 156-та дивизија (ђенерал Боријус) стално је напредовала. Све су ове колоне тежиле истом циљу конвергентним путовима, да се прикупи у прилепској равни.

Осим осталог ђенерал Анри ставио је себи у задатак да чврсто прикује непријатеља на његовим положајима западно од Битоља, а сам да се управи северозападу, како би тим начином најбрже могао да доспе до важне раскрснице за Кичево. Ако при томе Немци и Бугари тврдоглаво остану код Преспе и Охрида они ће се за то кајати, јер убрзо неће моћи више да се повуку у правцу Гостивар—Тетова и Скопља, па им ништа друго неће остати но да се распрсну по Арбанији, земљи мало гостољубивој за војску која одступа.

Овај је пројекат давао извесне користи. Да би се осигурао успех хитно је транспортован из Моглене за Битољ већи део артилерије која је припремила добропољску битку. Међутим, сама брзина којом се распада бугарски фронт учинила је, да се од трке ка рекама одустаје од ових мера и трупе које су требале најпре да маршују на Кичево, добијају други важнији правац.

У очима ђенерала Франше д'Епере била је првенствена тежња да се стигне у Прилеп. Заузети Прилеп значило је пресећи комуникације XI немачке Армије, било са Велесом, било са Градским и Кавадар-

¹ 1-ви и 4-ти афрички шасери, пук мароканских спахија.

Неготином; тиме се добија могућност да се напад упути Скопљу, да се претече XI немачка Армија која се повлачи, да јој затвори главни пут Тетово—Куманово—Софија и да се примора на капитулацију у отвореном пољу. Ако би овај план успео, тада би француска Армија задобила не само заштитнице него и небројене војничке хорде које збуњено одступају ка Гостивару.

Због оваквог развоја ствари расплет догађаја на крајњем левом крилу имаће само секундарни значај. Ако се непријатељ тврдоглаво задржи на положајима око Битоља, нарочито на к. 1248 и на Перистеру, то у Савезника неће произвести никакво узнемирење, јер они знају да се главно решење одиграва у центру.

23 септембра ђенерал Франше д' Епере одвезао се на аутомобилу у Канталарце, претходници својих афричких ескадрона. Са неколико речи он је објаснио ђенералу Жуино Гамбети потребу да се што брже напредује ка Прилепу и одатле, без прекида, Скопљу. Он му је придао бригаду ђенерала Транијеа (42-ги и 44-ти пук одвојен од 11-те колонијалне дивизије), који тек што је прешао источну Черну; даље му је придодао 58-ми ловачки батаљон, две артилеријске групе: једну од 75, другу од 65; најзад, мало доцније, стално имајући у виду маневар који му је лежао на срцу, он је упутио према Скопљу једну целу дивизију, 76-ту (ђенерал Сибен). Нарочито је забра нио да сувишне трупе не буду одвајане ка Кичеву, према коме француска војска има према Немцима и Бугарима да истави само мале одреде, а свом снагом настојавао је, да се главна брига што више и више прида операцијама у правцу Скопља.

Последице овога рада брзо су се осетиле. 23 септембра увече, само неколико часова после разговора у Канталарцима, ђенерал Жуино Гамбета, на челу француске коњице, продр'о је у Прилеп, где је такође ушла и 11-та колонијална дивизија 24 септембра. Тада су Македонци видели да се залепршала тробојка на некадашњем главном стану XI немачке Армије.

* * *

Може ли се представити трагичнија ситуација него што је она у којој се налазио ђенерал в. Штаубен после пада Прилепа? Остатци његове растројене и растурене војске узалудно су покушавали да се поново прикупе, било да стигну у Скопље, или да се на истоку споје са I бугарском Армијом.

Каква ће бити њихова судбина?

Трупе које су дуже време давале отпора, доста дуго време, западно од Битоља у Арбанији, брзо су се повукле 25 септембра када су већ биле наткриљене са севера. У том времену 30-та дивизија (ђенерал Венел) стигла је у Ресан, а 57-ма (ђенерал Женин) прешао је Томорошке планине.

Што се тиче деморалисаних пукова, који су побегли из Прилепа, они су хитали: једни путем из Рајца и са Черне да дебушују на Вардар код Градског, други су се загушивали у теснацу који води преко Бабуне за Велес, па одатле у Скопље Али, ни једни ни други нису имали среће да се спасу.

Немачка команда учинила је погрешку, јер је пренебрегла да организује центар одбране код Градског, Велеса и Скопља. Како су ове три српске вароши биле концем септембра 1918 препуњене гомилама паником престрављених трупа, оне су личиле на океанске *узбуркане ценшре* о којима нам говоре научници и морепловци: чудна места, где ће се пропасти, места у која су привучени неком тајанственом магнетском силом, где се сви предмети колебају и сви морски избацаји блуде по површини морској. Тако су се збуњено повлачили остатци XI немачке Армије, после пораза код Прилепа, ка варошима које се налазе у долини Горњег Вардара.

Да ли ће се Немци и Бугари повући ка Градском? У том случају тамо би наишли на војводу Бојовића. Како су се две српске Армије удаљавале једна од друге, маршујући једна Прилепу а друга Штипу, то се ће-

нерал Франше д' Епере, по прелазу Черне, постарао да међу њима учини што чвршћу везу. Да би смањио растојање, наредио је I српској Армији да се десним својим крилом наслони на Вардар а са својим центром управи Бабуни, како би у првом реду пресекла пут Прилеп—Градско а потом пут Прилеп—Велес. Већ самим тиме комуникације ђенерала v. Штаубена нису биле слободне на истоку, са Вардаром. Али последње колоне XI немачке Армије још нису слутиле о својој несрећи. Оне су се надале да ће се моћи да групишу у Дренову, на половини пута за Градско. Може се мислити каква је забуна била у ње када се код тога истог места сукобила са моравском дивизијом. Ова их је у току једног часа потисла ка Прилепу и заробила, поред свих њихових контра-напада, 7 топова, 12 кара, 44 коњска кола, магацине хране, покретне кујне, стоке, муниције и разноврсне опреме, да је било немогуће пребројати на лицу места.

Још је био богатији плен II српске Армије у Градском, које је као место незнатно, али као железничка станица спада у први ред. Од 1915 г. Градско је било велики регулатор XI немачке и I бугарске Армије, ту је било нагомиланог војничког материјала једва нешто мање него што су Споразумне Силе имале у својим магацинима око Солуна. Градско није пало без отпора, јур су ту били смештени огромни депои, на простору чији је пречник огромно велики. Они су одбрану ове вароши припремили на брзину. Његове батерије од 105, које су биле врло вешто дефиловане, парализовале су препречном ватром напредовања војводе Степановића. За време целог дана 23 септембра 17-та колонијална дивизија на лево и југословенска на десно беху укочене на бреговима који са југозападне стране доминирају ушћем Черне у Вардар. Тада се ђенерал Прино, немогући нападом с фронта да сломи немачко-бугарски отпор, упутио на Ђићево, да би на тај начин обишао непријатељски утврђени положај са западне стране. Да непријатељски одред који држи Градско

није релативно слаб, овај би покрет био дрзак. Ђенерал Прино био је безбрижан, јер су му његови тачни авијатичарски извештаји јављали, да Градско држи мали број батаљона. Његов маневар, отпочет истог вечера ограниченијим успехом, завршен је у јутру 24 септембра сјајним успехом. Са најмањим губитцима 17-та колонијална дивизија заузела је у 9 часова село и манастир Ђићево. Бранилац Градског, видећи се наткрилен са запада, бацио је у ваздух већину депоа, после чега је журно отпочео евакуацију станице и вароши. У 14 часова, благодарећи изванредној иницијативи ђенерала Приноа, 21-ви српски пешачки пук могао је ући у Градско.

Да ли су били срећнији они Немци или Бугари који су из Прилепа побегли у правцу североистока? Да ли ће они наћи у Велесу и Скопљу довољно сигурног склоништа, да ли ће добити довољно времена да припреме своје трагично повлачење Нишу или Софији? Мало вероватно. Они се налазе у оскудици и беди. Према недавним наредбама ђенерала Франше д'Еперера врх Бабуне и пут Прилеп—Велес главни су правци марша I српске Армије. Према томе дунавска и дринска дивизија, пред којима је маршовао један француски одред ауто-митраљеза, имале су задатак да узнемирују заштитнице одступајућих непријатељски делова. Њихови отпори и наши напади учестали су уколико се приближујемо Велесу. Ђенерал v. Шолц прикупио је око ове напредне и насељене вароши најбоље немачке трупе: 211-ти митраљески планински одред, 12-ти ловачки батаљон (саксонски), 21-ви пешачки резервни пук, који тек што је приспео из Русије. Он је по што по то хтео да држи ове положаје, да би омогућио главнинама потучених дивизија да прођу путевима за Куманово, Софију и Штип—Џумају.

За време док су се Срби, Французи, Бугари и Немци огорчено борили око заузећа Велеса, чији северни део лежи на левој обали Вардара и дуго се није могао заузети (до 27 септембра изјутра), дотле

су први делови француске коњице отпочели покрет у лево од I српске Армије. Видећи I Армију ангажовану у борби према Велесу, ђенерал Жуино Гамбета реши се да не чека резултат ове оштре борбе па да отпочне вршити задатак добивен од ђенерала Франше д' Епере. Обрати се афричким ловцима и мароканским спахијама, па им саопшти своје намере. Он је желео: одважно пробити немачко-бугарске линије, прећи високе шумом обрасле планине које се уздижу над десном вардарском обалом, продужити кретање у северозападном правцу, те на тај начин пасти као гром у непријатељску позадину, у Скопље.

Овде се десио чудан догађај. Свакодневни сан свију наших команданата, за време четворогодишњег рата, — дислоцирати непријатеља на великој дужини фронта, снажно ово експлоатисати, дебушовати на слободном земљишту довољно јаком коњичком масом — изненадно је остварен на Балкану. Али, уместо да се пробило преко француских равница, тако славним многим успоменама, македонски су ескадрони провалили преко стеновитих планинских ланаца где, до сада, куцо-влашки пастири, у својим планинским колибама, са дивљењем гледаху скакање коза и оваца.

Колико је храбрих војника, од Северног Мора до Вогеца, живо прижељкивало овај „коњички час“, који се појавио тако далеко, на Балканском Полуострву. За све време овога изванредног марша коњичког од Битоља до Скопља, све је извршено изванредно добро и сјајно. Извештај једног вође патроле, коњичког подофицира, у повратку из извиђања, узбуђује вам душу, и најмањи маршевски дневник има више дражи него и један витешки роман.

Тешко је, одиста, пратити покрете ђенерала Жуино Гамбете, по његовом одласку из Канталараца. Ушав у Прилеп први, он одважно продужава своје наступање северу. Французи и Срби виде га, једног тренутка, на велешком вису, затим је кренуо у правцу северозапада не хотећи нигде да се одмори, до у Скопљу.

1-ви (пуковник Бурназес) и 4-ти пук (пуковник Лабов) афричких ловаца, мароканске спахије (потпуковник Ђусперо) непрекидно су маршовали у току 4 дана и 4 ноћи. Ноћи које се никако не свршавају, неумитне ноћи, када се човек успављује, исцрпен умором, на грбини свога коња, понекад пробуђен болним потресом, једном лармом јачом од друге. Од поласка из Велеса искушења су бивала све јача. Висока планина Голешница, виша од 2000 м., има да се пређе. Карте су погрешне, јер наше топографске секције још нису радиле на мистериозној зони у позадини непријатељског фронта, а фотографски аероплански снимци, услед своје неконтинуалности, не могу дати материјала за исправку; при свем том мора се продужавати рад у овом неиспитаном пределу од шума и стења. Никаква кола нису у стању да прате трупе по овим опасним стазама, које вијугаво проводе између Дренова и Палиграда. С тога на снабдевање храном из позадине не може се рачунати. При свем том, и ова оскудица у храни и стално неспавање нису имали утицаја на морал француске коњице.

28 септембра увече она је сишла на стрме обале Горњег Вардара, стигла у Драчево, усред немачко-бугарских трупа. Битка код Велеса ширила се, мало помало, према северозападу. Непријатељ се трудио, повлачећи се Скопљу, да задржи колонијалце ђенерала Тренијеа и 58-ми ловачки батаљон код Козле, на вардарском лакту. Он је такође осматрао и покрете I српске Армије која је, и по прелазу на леву обалу, очувала чврсту везу са француским јединицама.

Док је у долини Вардара беснила борба, ђенерал Жуино Гамбета извршио је свој задатак властитим средствима, без пешадије и артилерије. „До крајних граница људске и коњске снаге“! рекао је ђенерал Франше д'Епере, коју заповест никад није заборавио. Када се ујутру 29 септембра бригада појавила пред вароши, непријатељ се запрепастио. Од куда долази ова чудна коњица? Како да бугарске предстраже нису

објавиле њено примицање? Да ли је одиста могла да дебушује од стране Водена, планину за коју се каже да је непролазна? Ђенерал Жуино Гамбета користио се изненађењем: напао је источну и западну ивицу вароши; продр'о је у њу пешачком борбом. Његови коњаници сабљама су потукли возаре који су комором одвлачили за Бугарску огромне количине хране; они су заробили топове комплетних батерија. А, како је 1-ви афрички ловачки батаљон, прешав Вардар газом, пресекао одступницу према северу, Немци и Бугари у нареду су се повукли у предграђа.

У том тренутку XI немачка Армија, пошто је великом муком евакуисала секторе око Битоља и оне у Арбанији, одступала је путем Гостивар—Тетово, у нади да се провуче ка Софији. Сувише доцкан! Скопска капија била им је затворена и ђенерал Франше д'Епере похитао је да је закључа.

Лов француске коњице завршен је изванредним успехом. 100.000 војника ђенерала v. Штаубена загушили су се у Њор-сокаку. Од овог тренутка предвајање XI немачке Армије од I бугарске свршено је дело.

* * *

Опомињемо се да је ђенерал Франше д'Епере желео да изврши напад на делу Вардар—Дојран једновремено са главном операцијом у Моглени. Ову важну улогу, и ако другостепене вредности, поверио је британској војсци, која ће по потреби бити потпомогнута грчким трупама. Ове: сереске дивизије (ђенерал Епаминонда Зимбракакис) и критска (ђенерал Спилијадис) изабране су из Армије Народне Одбране (ђенерал Емануел Зимбракакис). Циљ је био, да се не само прикује I бугарска Армија, да не би могла слати појачања XI немачкој Армији, него и да се отклони опасна реакција против левог крила прве групе дивизија. Ослобођавајући железничку пругу и друм дуж Вардара, отвара се северу војводи Степановићу и ђенералу Анзелму много сигурнији пут, много угоднији,

много краћи него што су стазе лудо вијугаве у Мо-
глени. Надало се, осим ове користи, да се још овлада
планинама Белеша, те да се тиме запречи пут Косту-
рино—Струмица, једини којим под борбом може да
одступи 5-та и 9-та бугарска дивизија, после чега ће
централна вардарска артерија бити изгубљена.

Маневар се развио и с једне и с друге стране
Дојранског Језера.

Западно 22-га британска дивизија (ђенерал Duncan)
и сереска вршили су фронтални напад, довољно при-
премљен артилеријском ватром; Енглези су били лево
а Грци десно.

Североисточно од језера, критска дивизија и једна
бригада 28-ме британске дивизије (ђенерал Kroker)
извршили су напад с леђа, 3-ћи грчки коњички пук
имао је да врши гоњење. Овде није извршена артиле-
ријска припрема, али је извршење изведено изненадно.

На десној вардарској обали 27-ма британска ди-
визија (ђенерал Forestier Walker), привремено придат
првој групи дивизија, имао је за главни објекат Ђев-
ђелију. Њему је наређено, да се на левој обали при-
дружи главнини британске Армије, када се једном ђе-
нерал Анзелм. буде дохватио Вардара.

Али, 18 септембра у 6 часова, Бугари су дали
енергичан отпор британско-грчком нападу.

На западном сектору, од самог почетка напада,
тачна митраљеска ватра десетковала је 22-гу бри-
танску дивизију. Узалуд је сереска дивизија заузела
своје прве објекте¹ са налетом који изазива опште
дивљење. Како је неуспех 22-ге британске дивизије
оголио њено лево крило, она се морала зауставити
да би се прикупила и уредила на заузетом земљишту
а Бугари су се, против-нападима очајним и понављаним,
трудили да јој овај посао нарочито отежају.

На североисточном сектору, критска дивизија,
после ноћног напредовања, враћа се у полазне ровове

¹ Међу осталим Мали Венац, К. 340, тетонски и дојрански вис.

недалеко од непријатељских линија. По несрећи изненађење није успело, непријатељ се добро чувао, те је Грцима било немогуће да продру у њихове окопе. Нико није мислио да понови ову операцију, неповратно компромитовану. 3-ћи грчки коњички пук добио је налог да се одмах придружи I групи дивизија.

Што се тиче напада са западне стране, ђенерал Милне ценио је да има, успркос свему, шанса за озбиљне успехе. Да би их што је могуће више појачао, XVI британски кор (ђенерал Sir Charles Briggs) послужио се свежим трупима из резерве. Ноћу између 18 и 19 септембра увео је у борбу један француски пук, 2-ги bis зуавски и две енглеске бригаде. После овога, пошто је артилерија извела јако и дуго бомбардовање, кренуо је у напад сву снагу 19 септембра ујутру. Са пожртвовањем сереска је дивизија поново заузела неколико важних тачака, и, занета налетом, наткрилила нагибе једнога доста удаљеног објекта, *Великог Венца*; али, енглеске трупе, при свој својој традиционалној жилавости, и ма да су биле потпомогнуте 65-ом и 77-ом бригадом и 2-гим зуавским батаљоном, остале су непокретне због исте јаке митраљеске и препречне ватре од бацача мина из претходног дана. Када је најзад и ноћ пала на овај непријатан дан, Енглези и Грци видели су, да су њихови губитци огромни, нарочито у официрима, и да се они поново налазе врло близу од својих полазних положаја. Због тога је наређено да се напад обустави.

Да би оправдали овај неуспех, Британци су могли врло оправдано да се позову на изванредну солидност организације бугарских положаја. Од августа 1916 они су пркосили најжешћим нападима ђенерала Сараја. Сасвим је природно да они нису престајали усавршавати ову одбрану према искуствима добивеним у рату. Ђенералштаб ђенерала Милне био је дужан да проучава ове промене на фотографским снимцима аероплана. Он је констатовао, у унутрашњости окопа прве линије, нише за посматраче, покри-

вене не само откопаном земљом, него још шинама, облицама и таласастим лимом; реперирао је предње положаје ојачане митраљезима добро сакривеним, бетониране, начичкане споредним препречним средствима, који бдѐ над земљиштем испред себе, образујући праве мале блокхаузе, које је немогуће разорити. Бегунци и заробљеници детаљно су описали положаје I Армије. Овде је било више линија окопа, скоро паралелних, везаних међу собом узаним пролазима, и довољно предвојених једне од других, тако да се ни један од њих не изложи губитку од удара управљеног на други. Осем тога, читава серија наслоних тачака које спаја куртина слабо поседнута, у овом случају одбрана се ослања на бочну ватру која долази из центра одбране. Заклони су заштићени земљаним насипом од 6 м., дакле довољно јаки да одолевају гранатама од 155, те су с тога били осигурани противу граната најјачег дејства. Ноћу помоћу споредних ровова један ред стражара под контролом патрола, прикраде се испред мрежа образованих од два реда бодљикаве жице. Око ових утврђења хиљаду препрека: бркљаче, курјачке рупе, распоређене у шахматном поретку и чак пошумљеним деловима Бугари су према Енглезима начинили препреке од оборенога дрвећа, чија су стабла и гране међусобно повезане бодљикавом жицом. Најзад овај сектор, за који су се изјаснили сви стари македонски борци да је неосвојив, природа је, уз сарадњу Централних Сила, дала у помоћ планинске врхове, јаруге, амбисе и пећине. Ове су тешкоће на које има да наиђе један фронтални напад на простору међу Вардаром и Дојраном. Оне се не могу савладати без умешног и моћнога артилеријског дејства.

Како ништа не би могло умањити племенитост и величанственост напора које је извршила Велика Британија на свима фронтovima, неоспорно је слободно овде узгред забележити једну ману методе којом су се у Македонији више пута служили наши другови, енглески пешаци. Њихова изванредно добра артилерија

није још ни у септембру 1918 г. одбацила неплодан начин употребе из године 1914 и 1915. Ђенерал Милне, артилерист, јако се интересовао напредцима своје војске; он је с тога образовао један центар за обуку *Artillery Training School* близу Солуна, у коме су се вежбали артилеријски официри и подофицири да раде у вези с авијатичарима. По несрећи, један невидљив утицај, можда рутина, учинио је да се на фронту овај пропис брзо заборави, много се радије говорило о свему другом него о потреби да се изврши деструкција непријатељске одбране. Британски биплани, од којих се ретко захтевало да врше осматрање дејства артилеријских метака, завршили су своје образовање специјалишући се у бомбардовању и фотографисању. Аеропланско осматрање треба да је „животна потреба за ефикасну употребу тешке артилерије“ како се свечано изразио маршал Френч пред својим земљацима.¹ Међутим, већина енглеских артилериста у Македонији врло мало се бринула о овоме. Њима је било довољно, говорећи уопште, да избаце своје пројектиле на вардарској и струмичкој територији на даљину њиховог терања, не трудећи се да сазнаду, да ли су поједине тачке стварно поседнуте или не, не концентришући ватру на важније објекте. Како би се могли чудити, после овога, што дојрански напад није у почетку дао ђенералу Милну резултате које је с правом очекивао?

У осталом, жртве ових дивизија неће остати узалудне. У овом припремном периоду, када Савезници још нису били прешли Черну и Вардар, I бугарска Армија била је принуђена да све своје резерве задржи према Енглезима и Грцима. У ствари обухват левог непријатељског крила, северно од Дојранског Језера, штетно завршен и 18 као и 19 септембра, Бугаре није приморао да се повуку на Струицу. Али, ово је питање само одложено. II Српска Армија убр-

¹ Говор Маршала лорда Френча 1914. г.

зала је своје напредовање ка Градском и Демир-Капији; ђенерал Анзелм предузео је промену правца на десно: тамо где је сузбијен фронтални напад, тамо му је успео овај маневар.

Када је 22 септембра 27-ма британска дивизија ушла у Ђевђелију, којим је делом створен ослонац на десној страни да би се I група дивизија могла спустити Вардару, тога истог дана је ђенерал Милне освојио све непријатељске линије између реке и Дојранског Језера. Заобиђени са северне стране, Бугари су једва имали времена да евакуишу Белеш.

Ђенерал Милне одмах је предузео гоњење, које није било мање успешно него суседа му, ђенерала Анзелма и војводе Мишића. Прешав костурински теснац, он је продр'о у Бугарску 25. септембра. 26-ог је ушла у Струмицу његова коњица и своју претходницу истурила до Радовишта, где се састала са 3-им пуком грчке коњице, послате испред I групе дивизија. Источно, 14-та грчка дивизија (ђенерал Орфанидис) предузела је прочишћавање гребена Белеша, чију је највишу тачку „немачки сигнал“ или к. 1494, освојила критска дивизија, после седмочасовне огорчене борбе. Срби су заузели Штип, затим Кочане, а њихова коњица, отворив пут патролама југословенске дивизије, отишла је у извиђање земљишта око старе српско-бугарске међе, између Царевог Села и Пехчева.

Каква још снага преостаје Бугарима? Њихова II Армија оста непокретна на Струми, према грчкој Армији над којом је примио команду ђенерал Данглис. 2-га, 4-та, 5-та, 9-та и 13-та дивизија њихове I Армије беху у полукругу ешелониране између пута Скопље—Куманово и Струмичине долине и са муком су заштићавале путове за Софију и слив Струме; али су изгубиле већи део свога материјала. Што се тиче XI немачке Армије, потпуно опкољене на западу горњег дела Вардара, она је осуђена да сасвим ишчезне. Бугари су налазили, да су неспособни да противуставе озбиљан отпор. Од тога тренутка овај реалистичан

народ имао је само једну мисао: потписати погодну капитулацију, да би своје смртне непријатеље Србе и Грке спречили да им не преплаве земљу.

* * *

Бугарске је понуде за капитулацију ђенерал Франше д' Епере чекао с поуздањем, од кад је апсолутни господар Черне и Вардара. Али у којој ће мери он хтети да их прими?

У Солуну, где су бугарски напади из 1913. и 1915 год. изазвали страсне мржње, Савезници су се питали, да ли није мудрије ући у Софију, пре но што се буде преговарало с Бугарима. Пошто су Родопа и његов цар „пуни провалија“; пошто су Бугари, у тџку својих ранијих бораба, доста пута започињали преговоре без икаквог другог циља, до да прегрупишу своје снаге, добро је предузети извесне мере опрезности противу могућег обнављања тога ратног лукавства.

На дан 23 септембра, ђенерал Франше д' Епере наређује, да се хитно упути у његов стан сваки парламентар који би се примицао са предстража. Главни командант је једини који треба да има потребне елементе да би ценио укупну ситуацију. И преговори, по себи се разуме, неће ни у чему утицати на брзину продирања.

На дан 26 септембра један официр бугарског ђенералштаба, са белом заставом, појави се на британском фронту. Како је он тражио, у име ђенералисима Тодорова, а са пристанком цара Фердинанда, обуставу борбе за 48 часова, одведоше га у Солун. Тамо, ђенерал Франше д' Епере одби категорички да прекида своје напредовање. Али за то обвеза се на учтиви пријем за бугарске пуномоћнике, ако дођу, снабдевени пуномоћствима у доброј форми, да се обавесте код њега о погодбама Споразумних Сила.

Поред тога савршено правилног корака, Бугари употребљаваху једно доста чудно околишење. Зна се да су Сједињене Државе биле заборавиле објавити рат

цару Фердинанду. Оне су задржале у Софији својега генералног консула г. Мирфија, који им служи као отправник послова. Усамљен међу толиким неутралцима и непријатељима, тај чиновник је потпуно галантан човек, пријатан у опхођењу, високо цењен од својих колега, по мало беззлен, свакојако, и краљевској бугарској Влади неће бити тешко да га ухвати у своје вигове.

Тих трагичних дана, када телефон јавља Софији, једно за другим, пад Ђевђелије, Прилепа, Градског, Штипа, Струмице, Радовишта, Киселице, Кочана, Велеса, као и потпуно опкољавање XI немачке Армије, бугарски министри труде се да умилоствиве г. Мирфија. Вештим ласкањем, ти Словени са азијатском примесом, истичу да се зловоља Бугарске према Немачкој све више појачавала од уласка у рат Сједињених Држава. Програм и беседе Председника Вилсона, које су њихови сународници гутали, додали су тој инструктивној одвратности моралну снагу која јој је недостајала. Малиновљев кабинет, склопљен од људи чије су симпатије за Споразумне Силе ноторне, могао се склопити, противу воље цара Фердинанда. Њихова земља, дакле, била би готова да пође са Сједињеним Државама. Али за то ни Америчани не би требало да се цењкају с њима за своје посредовање. На што продужавати непријатељства на македонском фронту? Бугари се не усуђују веровати да Савезничке Силе озбиљно размишљају да униште један скроман, миран и вредан народ задобивен за демократске принципе и чије је срце, поред свих заблуда његових главара, увек остало верно Споразумним Силама.

Г. Мирфи, узбуђен и уверен, не може да се одупре таквом говору. Помисао да је он изабран да успостави мир на Балкану намеће се његовом духу са деспотском снагом. На дан 27 септембра он телеграфише у Вашингтон преко Берна, захтев посредовања за Бугаре, и топло га подупире. Најзад, како је та важна депеша у опасности да се закасни у току пута, он одлучује

да један од његових сарадника г. Арчибалд Валкер, прошавши кроз војске зараћених страна, иде да умоли ђенерала Милнеа, да преда Вашингтону сличну поруку, али јасну.

Од тога часа г. Мирфи као да више не влада собом. Он заборавља на опрезност коју би му препоручивао најелементарнији такт; заборавља да су се Сједињене Државе, према Бугарској и Споразумним Силама, нашли у двоструко деликатноме положају. Формално занесен милосрђем, он смишља смели план да сам прати бугарске делегате у Солун, да би их потпомогао својом умешношћу. Из чисте великодушности, генерални конзул једне велике земље, придружене Споразумним Силама, прави се код солунских савезничких војска адвокатом њихових непријатеља. Такве су претераности којима се одаје жудња за миром код једног наивног дипломате.

Наши енглески пријатељи, који обично тако знају владати собом, не крију дубоко чуђење које код њих изазива долазак у јеку борбе, г. Арчибалда Валкера, секретара посланства Сједињених Држава у Софији, и носиоца једног телеграма. Они се пожуре да га сместе у један аутомобил који га одведе, 28 септембра ујутру, ђенерал Франше д'Епере.

Тај чудан догађај брзо се разгласи, као многе ствари које се желе задржати у тајности на македонском фронту. Међутим, жеље Бугара неће се испунити. Њихова делегација мораће, без г. Мирфија, отпутовати за Солун.

И тако амерички ђенерални консул у Софији неће бити примљен да учествује у конференцијама које се држе у великом главном стану солунских савезничких војска. Ни једна од његових омиљених теорија неће бити узета у обзир. Па шта више, дезавуисан из Вашингтона, најзад ће бити премештен.

До душе, официри који се враћају из Бугарске, уверавају да једна улица у Софији носи данас име г. Мирфија.

* * *

На дан 26 септембра, од првих корака побеђених, ђенерал Франше д' Епере поднео је Председнику Владе телеграфски, услове, које мисли наметнути Бугарској. Одговор одобрења г. Клемансоа стигао је у Солун ноћу између 27 и 28 септембра. У исто време ђенерал Франше д' Епере приступио је врло живој измени погледа са принцом Александром од Србије и Венизелосом. Савезници су се сложили о једној главној тачки: никакав посебни мир неће бити потписан са Бугарском. Одиста, читав архипелаг малих засебних уговора о миру, дошав пре општег мира, донео би незгоде, можда чак и опасности. Довољно је једном војном конвенцијом утврдити победу Савезника на Истоку; другим речима, задовољавају се да претворе, помоћу једног уредног уговора, ситуацију факта у ситуацију права и да предузму, кад Бугарска буде једном избачена из строја, разне гаранције у циљу да се могу продужити непријатељства против Немачке, Аустро-Угарске и Турске. То је све. Примирје неће имати да прејудицира више или мање одређене одлуке које ће донети будућа Конференција Мира — с каквим развлачењем то данас већ знамо! — у територијалним проблемима на Балкану. Оно неће имати да ангажује будућност, ни изблиза, па чак ни из далека, преко војничких клаузула у првом смислу. Кад је био солидно утврђен принцип којим ће се руководити дискусија, Савезници се спремају да приме бугарске делегате.

Крај се примиче, јер савезничке коњице угрожавају границе Бугарске, и непријатељ, и нехотице одаје своја страховања. Нови парламентарни јављају се код предстража грчке војске, на Струми, 27 септембра. Шта они хоће? Да сазнаду да ли је виши официр, послан уочи тога дана ка британској војсци, добио одговор. Међутим, бугарска комисија, образована од г. Андрије Лапчева, министра финансија, ђенерала Лукова, команданта II Армије, г. Радева техничког са-

ветника и друге двојице официра у пратњи стиже у Солун 28 септембра у 16 часова. Уведена ка ђенералу Франше д' Епереу, она сазнаје стварне погодбе. Састанак такође, хладан колико и кратак; касно је, делегати изгледају похрвани и уморни, и главни командант закључује састанак за сутрашњи дан, 29 септембра у 9 часова.

Већања се отварају у речени час; настављају се до 11 часова 30 минута, затим поново отпочињу у 18 часова. Три Бугарина са досадним наваљивањем, труде се да им даду карактер усрдног објашњавања. Не имајући ништа себи да пребаце, они су се претварали да им чини задовољство што су се с нама поново нашли на равной нози, после пролазне заваде, у лепом Солуну, улици Краљице Олге, при жубору таласа Средоземног Мора. Сва тројица беху узели једну исту тактику: предати забраву рат који нам је нанео толико много несреће што су они проузроковали. Али, ђенерал Франше д' Епере побрка њихову тактику неумољивом учтивошћу. Он им напомену без штедње, да њихова похода нема ничега спонтаног. Кад су дошли у Солун, то су урадили ради страшног крајњег суочења које побеђене доводи пред победиоце. У једном даном тренутку, кад је г. Тончев нагло узвикнуо, са свима спољашњим знацима радости:

Ми постајемо виртуелно ваши савезници!

Никако — одби, тоном који би требало да га натера да утоне у земљу, ђенерал Франше д' Епере — ви сте побеђени и подносите закон победиоцев.

Министар финансија обори главу. Мора формално да призна: бугарске трупе, тучене од 15 септембра, неспособне су да наставе борбу.

Док је овај разговор вођен у Солуну, 29 септембра 1918 г., ђенерал Жуино Гамбета заузео је Скопље. Под таквим погодбама, при свем лукавству бугарских пуномоћника, уговор на који они имају да ставе своје потписе може бити само протокол (procès verbal), у коме ће бити константован њихов војнички и поли-

тички пад. Ван сумње, они могу допринети да се учине нека чисто формална ублажења у односу на заробљење XI немачке Армије, али тек онда пошто буду ратификовали предају. Тако, члан 5 примирја специфицира:

Бугарски одреди који се данас налазе западно од скопског меридијана и припадају XI немачкој Армији положиће оружје и сматраће се до новог наређења као ратни заробљеници.

Какав ће бити резултат од овога? Како је XI немачка Армија за увек изгубљена, исто као и I Армија, чије дивизије побеђене и растројене убрзавају одступање Софији и Џумаји, затим заражени пукови II чију исцрпеност материјално и морално зна генерал Луков боље него ма ко други, или још горе, територијални баталони IV слабе вредности не могу ли произвести разна насиља над становништвом Србије и источне Македоније? Никако. „Велика Бугарска“ створена насилним путем распада се због неуспеха и чл. 1. изриче јој смртну пресуду:

Брза евакуација, саобразно уговору који ће то одредити, земљишта још поседнутог у Грчкој и Србији. Са тих територија никако се не може одвести стока, храна ни опрема. Никакво опустошење при одласку не сме се извршити.

Али, каква је корист ослободити земљиште, ако се не ослободе људи? При овоме прва мисао пала је на војнике који су, с оружјем у руци, храбро бранили своје огњиште до дана када су пали непријатељу у руке. Затим се помишља на грађанско становништво које је напустило своје домове да би са тужним срцем и побожношћу очувало, у пркос узурпатору, култ према својој намученој домовини. Да Бог да, да сви ратни заробљеници, као и депортирани грађани, поврате себи слободу! С друге стране, како опустошење, које је непријатељ извршио у заузетим пределима потребује многе руке, то треба захтевати да овај посао,

изврше бугарски заробљеници својим радом. С тога чл. 6. јасно изражава ову двогубу потребу поправака:

Употреба бугарских заробљеника од стране савезничких војска до закључка мира, без реци-процитета за савезничке ратне заробљенике. Ови се имају предати савезничким властима без одлагања, а депортирани грађани ослободиће се да би се вратили својим домовима.

Два последња Члана (№ 1 и 6), отргнув од Бугара Србију и источну Македонију, крунишу напоре Краљевића Александра и Венизелоса које су они започели под различитим погодбама и којима су сваки од њих тежили, истом лојалношћу и са истим одушевленим поверењем у крајни успех. Краљевић Александар казнио је цара Фердинанда казном коју је заслужио за издају у јесен 1915 г. Венизелос је награђен за муке које је поднео због непоколебљиве привржености пријатељским и заштитним силама Грчке, а тако исто да би Бугарима одузели ратни плен који им је лудачки остављен у августу 1916 г. уведена је у ово примирје одредба № 4:

Повраћај Грчкој материјал 4-ог Кора одузетог грчкој војсци у тренутку окупације источне Македоније, уколико није послат у Немачку.

После овога, какве су предузете најефикасније мере да сведу Бугарску у немоћан положај и, с друге стране, да се олакшају операције које се намеравају да предузму против Централних Сила?

У септембру 1918 г. Савезници су желели да Бугарска добије добру лекцију коју неће никад заборавити, али нису хтели да је униште. Ако се правда, која је увек немилостива, покаже само једном сверепом, она одмах престаје бити правда. Споразумне Силе, дакле, нису имале намеру да умртве неоправдани бугарски атоиц рорге. То није учињено да се задовољи лична мржња, него да ђенерал Франше д' Епере осигура победу.

Што се тиче питања распуштања бугарске војске, та тешка осуда може да потече само од будуће Конференције Мира. Али, да се та војска дефинитивно спречи да буде опасна, неопходно је потребно да се демобилише. Рђаво би се објаснило, да се тучена војска једне земље, и која признаје свој слом, одржи на ратној ноzi.

Да ли ће бугарска демобилизација бити општа или делимична? И ако су Савезници имали оправдано неповерење према народу, који се одрекао своје најсветије обавезе када је мислио да може некажњено задовољити своје лакоме жеље, ипак је општа ситуација налагала да се Бугарској провизорно остави неколико јединица ратног састава.

У то доба, као што је знано, концентрични напади маршала Фоша још нису били успели да саломе немачку снагу, и Француска, између Северног Мора и Швајцарске, била је бојиште. У Италији су, напротив, били задовољни што је Аустро-Угарска повукла са Пијаве неке делове и пренела у Арбанију: њена 9-та коњичка дивизија искрцана је концем септембра 1918 г. у Бару. Аустро-немачке јединице, под командом Маршала Макензена, окупирале су већи део Румуније; бројно јаке, извежбане, добро опремљене и снабдевене, које су се могле лако да појачају аустро-немачким гарнизонима из Крима и Украјине, те су дивизије биле стална опасност за солунски фронт. Да ли се може рачунати на Британце ђенерала Аленбија? Не, јер они још не кантоноваху у Дамаску, а Турска, ако би још имала људства способног за рат, не би се двоумила да пренесе извесне делове од своје кавкаске војске, па да их употреби против десног савезничког крила. Требало се надати да ће Централне Силе, прешав преко Добруце и Тракије, извршити напад на нас преко Бугарске.

Ако Савезници желе да се послуже бугарским комуникацијама — на пр. железницом Радомир—Софија—Пирот—Ниш, изванредно корисним за будуће

операције на Балкану — они с тога не треба да допусте да у Бугарској овлада анархија. Новости у овоме смислу нису биле умирујуће. Растурена у много делова бугарска је војска одступила Софији у неред; њихов материјал био је разбацан дуж путова којима се повлачило. Уколико су официри губили свој ауторитет, војници су се бунили у нестрпљењу да стигну својим домовима и масама су напуштали своје команде. Гомиле наоружаних дезертера, раздражени бољшевичком пропагандом, стигле су на радомирску станицу и упутиле Престоници да оборе цара Фердинанда. Овај је 4 октобра брзо абдицирао и побегао у Аустрију. Његов наследник Борис млад је човек и немоћан, без искуства и поверења. Под таквим доста узнемиравајућим приликама, Савезници су допустили Бугарима да могу одржати на ратној ноzi 3 дивизије: једну на Дунаву, да би се заштитили против Макензенових маневара; другу према Једрену, предвиђајући турску офанзиву; трећу ради одржавања реда на њиховој територији и да осигурају железничке пруге. Ево шта о томе прописује чл 2. примирја:

Брза демобилизација целокупне бугарске војске, изузев једне групе комбиноване из свих родова оружја, која ће одржавати своју ратну јачину: 3 дивизије свака од 16 батаљона, 4 коњичка пука који ће бити употребљени и то: 2 дивизије за одбрану источне границе бугарске и Добруџе, а једна за чување железничких пруга.

Разуме се, да демобилисане јединице неће моћи задржати свој материјал. За ово се чл. 3. овако изражава:

Депо-и, које ће означити савезничка Врховна Каманда, оружја, муниције, војних кола, која припадају демобилисаним деловима, биће под надзором бугарских власти смештени у магацине и стајаће под савезничком контролом. Исто ће тако бити предани Савезницима и коњи.

Ове ће се диспозиције доцније још више отежати, онда када Савезници буду довршили своје операције у

Србији. Софијска Влада добиће наређење да демобилише своје 3 дивизије за које је добила одобрење да их може привремено одржати на ратној ноzi. Најзад, из оправдане смотрености, топовски и пушчани затварачи, смештени по магацинима у местима у којима су се трупе разоружавале, биће испослати у Солун или Цариград, када савезничка источна војска буде пренела седиште свог главног штаба у ту варош.

Дошав у Солун да да часну изјаву о својој правци, Бугарска, после једне овако тешке капитулације, није била вољна да даље одржи ни војне ни дипломатске односе са својим дотадашњим друштвом¹. Чл. 7. и последњи овог Уговора примирја обележава овај прекид:

Немачка и Аустро-Угарска имаће рок од 4 недеље да повуку своје трупе и друге војне органе из Бугарске. У истом року имају напустити бугарску територију дипломатски и консуларни представници Централних Сила, исто као и њихови поданици.

И ако су се ове клаузуле (од 1—7 закључно) могле публиковати без већих незгода, ипак се то није могло учинити са члановима који регулисавају евентуални прелаз Савезника на бугарску територију, као и савезничку контролу телефона, телеграфа, пошта и бежичне телеграфије. Савезничке Велике Силе никако нису имале тежњу да обзнане своју намеру, да хоће да окупирају извесне стратегијске тачке у унутрашњости Краљевине. Генерал Франше д' Епере резервисао је право да захтева, у потребном случају, апсолутан прекид сваке релације између Бугарске и њених старих Савезника; али он то није хтео да каже. Под оваквим истим дискретним условима биће отворена и сва бугарска пристаништа савезничким и неутралним лађама.

¹ Јављају Temps-у из Вашингтона 1 октобра 1918 г.: Associated Press сазнаје да г. Стеван Панаретов, бугар. министар у Вашингтону, цени да Бугарска није више у рату и да је решена да се одрекне савеза са Немачком и Аустријом.

Без муке се могу погодити разлози за ово. Јер, да су Централне Силе могле што да сумњају за наше угодбе, војне операције у Србији, на Дунаву и у Тракији неизоставно би много претрпеле. С друге стране, положај бугарске Владе био би знатно ослабљен према јавном мишљењу. С тога су ова специјална питања изазвала потребу четири тајна члана.

Ово је, у главним цртама, Уговор од 29 септембра 1918 године.

* * *

Овај је Уговор створио серију пет великих Уговора о Примирју који чине славан увод миру. Свакојако, сваки од ових делова не би се могао допасти ни љубитељима радикалних и слободих решења, нити нарочито оним: који су задахнути догматичким духом. Неки, на пр., могу жалити што је баш бугарској војсци додељена заштита Бугарске противу покушаја напада од стране маршала Макензена и Турака.

Ове жалбе не би биле оправдане, јер се морало водити рачуна о стварности. И на овоме источном војишту, као и на западном, оба су се главна команданта наша скоро пред истим тешкоћама. И овде, као и тамо, потребан је био јачи ефектив, јачи но што се може да замисли, да би се могао окупирати један тако дугачак фронт. Док Примирје од 29 септембра 1918 г. оставља Бугарској мало могућности за акцију, дотле Примирје од 11 новембра 1918 г. даје Немцима извесну слободу, нарочито у погледу евакуације руских провинција. Када се Бугари заштићују својим властитим снагама према североистоку и југоистоку, тада се, један и по месец дана доцније, овлашћује Немачка да се својом снагом заштити противу бољшевистичке опасности. Исти узроци, под истим погодбама, произвешће исте последице.

Срби и Грци, ма колико да нису желели да се благо поступи према Бугарима, имају и сувише политичке мудрости да би могли не одобрити ове мере.

Није ли питање, пре свега, да се сврши посао са Бугарима и стигне на Дунав? Неће ли Аустро-Угарска морати одмах да се стропошта, чим савезнички топови буду загрмели на дунавским обалама? Од тог тренутка, лишена свога „бриљантног Савезника“, Немачка има да издржи неравну борбу, на западу против маршала Фоша, на југоистоку против ђенерала Франше д'Епере. кога ће Југословени и Чехословаци одмах потпомоћи, а и да не говоримо о могућем маневру италијанске војске преко Тирола против Баварске.

Извршење овога пројекта претпоставља, делом, услужно понашање Бугарске. Када је ђенерал Франше д'Епере захтевао слободан пролаз за своју војску преко бугарске територије, Андреја Љапчев почео се бунити. Допустити овакву повреду? Немогуће је. Његови су земљаци сувише горди да не би сами бранили своје границе. Они су се претварали као да хоће да остану строго неутрални. Али, откуд долази ова узбуна? Бугари су похитали да се представе као Савезници да би избегли последице свога пораза. Сада би желели да се преобразе у неутралне. Али, залуд, јер их је ђенерал Франше д'Епере одголитио:

Нико није молио Бугарску да буде неутрална — оштро је рекао он — она је тучена, она има да плаћа. Бугарска није неутрална земља, него војна зона: не може се примити да ми не можемо преко ње прећи.

Када су одбијене њихове чудне претензије на неутралност, изасланици су прибегли сентименталним аргументима. Ништа не би било неправедније него кад би се са њима поступало као са непријатељима. Противу своје воље, они су нагоњени да уђу у рат. Једна зликовачка мањина, тиранисала је у току 3 године преплашену већину. Никад њихов народ није био глуп да тражи кавгу са Русијом, Француском, Великом Британијом. Каква је несрећа што су ове Силе узеле иницијативу да изврше прекид односа. Бугари су једино тежили да ослободе своју потиштену браћу у Македонији. С друге стране, у тренутку када је солунска

војска отпочела свој напад на Добро Поље, многи чланови Малиновљевог кабинета отворено су радили да се изврши приближење Споразумним Силама.

Ђенерал Франше д' Епере прекинуо их је:

— Ваше би изјаве за нас имале стварну вредност, да су нам учињене пре 15 септембра 1918 г., пре наше офанзиве. Данас је Бугарска војнички тучена. Она има само да се поклони.

После овога бугарски су делегати напустили, додашњу тактику. Од овога тренутка они су на све пристали, на право слободног пролаза, заузимање стратегијских тачака, али под условом да њихови балкански непријатељи не прелазе њихове границе. Они су пристали да приме војске Француске, Енглеске и Италије, али да краљевска Влада не може исто тако дочекати непријатеља које је она увек тукла од 1913 г., те унапред протестује против евентуалног доласка Срба и Грка.

Ђенерал Франше д' Епере мирно је одговорио: Савезници образују једну групу народа од којих су једни мали, други велики, али сваки подједнако слободан. Код нас нема оног што постоји код Централних Сила: једна банда слугу за рачун Немачке. Према томе Срби и Грци окупираће вашу земљу исто тако као и Велике Силе.

Тако се 29 септембар завршио у препиркама. Размишљало се а није ништа углављено. Ђенерал Франше д' Епере остао је неумољив. Бугари су били пренеражени.

Може се замислити како су се они обрадовали када су сазнали у вечерњој седници, да Престолонаследник Александар и г. Венизелос, у жељи да што пре поврате споразум на Балкану, не полажу да њихове трупе уђу у Софију, нити да суделују у окупацији стратегијских тачака. Од тога тренутка споразум је стварно утврђен. Ево усвојенога текста:

Известан број стратегијских тачака у унутрашњости бугарске територије окупираће се од

стране војсака Великих Савезничких Сила. Ова ће окупација бити провизорна и служиће искључиво за гаранцију. Она не даје право на принуду ни на самовласну реквизицију. Главни командант уверава да, осем изузетних прилика, Софија неће бити окупирана¹.

Бугарски пуномоћници, после овога, нису уложили никакав протест против других уговорних тачака из Примирја. Ако би Чл. 1. одржао њихову администрацију у делу Бугарске која је данас у истини под савезничком влашћу и Чл. 5. допустио официрима XI немачке Армије да им се остави оружје, то би било довољно да задовољи њихову сујету.

29 септембра 1918 г., у 22 часа 50 минута, ђенерал Франше д' Епере, г.г. Андреја Љапчев и ђенерал Луков потписали су конвенцију Примирја; она има да ступи у важност од сутра у подне.

30 септембра, 15 дана после добропољске битке, Председник Владе, министар војни, упутио је ђенералу Франше д' Еперу честитку Владе Француске Републике. Ова кратка изразита депеша хиљаду пута је драгоценија солунској војсци, него красноречиви панигирици, јер она носи потпис Клемансоа².

5 октобра у Софији се састало Собрање у тајној седници. Тајно саветовање трајало је 5 часова. Затим после ове тајне седнице оно је једнодушно примило закључено примирје са Споразумним Силама.

Више од 500000 војника ишчезло је с европског војишта. Већи део многобројног материјала овде сакупљеног беше сложен у магацине Споразумних Сила.

¹ Примирје са Бугарском, тајни Чл. № 2.

² Новине су објавиле 26-ог прву честитку Клемансоа. Затим, да би одао нарочиту част и награду солунској војсци, Клемансо је одликовао војничком медаљом не само ђенерала Франше д' Епера победноца Немаца и Бугара, него и његовог претходника ђенерала Гијома, који 3 месеца ватрено и са компетентношћу заступа ствар својих некада подчињених. Венерал Сарај добио је ово високо одликовање још у лето 1917 године.

Савезничке војске извршиле су свој задатак врло добро. Бугарска је срушена војнички и политички.

* * *

Проучавајући овако сложену операцију, као што је ова савезничка на солунском фронту, неугодно би било ако при томе послу не бисмо имали у виду и непријатељска документа, није довољно сродити се са његовим поступцима и методама рада: желети је да се проуче и његова извешћа, прелистати му поверљива документа, присуствовати њиховим саветовањима, проучити развој стратегијске замисли, чије несталности, у извесним часовима, могу изгледати парадоксалне.

Ако се у томе може новинама да поклони вера, румунска је влада недавно узела целокупну Макензену архиву: више сандука службених докумената, које су Немци заборавили у једној кући у Букурешту, у тренутку повлачења. Дешеше нам не говоре ништа о Маршалу који је у почетку био заробљеник у футошком замку у Угарској, потом преведен у Солун, као и да ли он тражи разонођења у своме ропству у писању својих Мемоара. У сваком случају ђенерал Лудендорф претећи ће га у овом послу. Од 26 октобра 1918, дана када га је Виљем II отпустио са мало благовољења, овај неуморни човек нашао је времена да публикује своје велике Мемоаре¹. Он није заборавио да ту изложи оно што мисли да је проузроковало бугарску пропаст. Ово је један експозе који садржи једну оптужбу: да су Бугари издали, затим одбрану: да немачка команда у Македонији није ништа крива за овај пораз.

„Бугари нису хтели да оставе под немачком командом планински предео,²“ тако почиње Лудендорф своју изјаву. Они су тамо држали као команданта једне дивизије човека на кога је подазревао ђенерал

¹ Meine Kriegserinnerungen 1914—1918 од Ериха Лудендорфа I св. издање Mitlera и Сина. Берлин 1919.

² Моглену.

v. Шолц и кога је желео да смени. Ово је чудно, неверовано. Могленски сектор, дат XI немачкој Армији, одузет је од ђенерала у. Штаубена, команданта ове Армије, и од ђенерала v. Шолца, главног команданта целокупне немачко-бугарске снаге у Македонији. Како се може објаснити, да ове моћне особе нису могле успети да смене једнога обичног команданта дивизије?¹ У истини то је могло бити овако: не верујући да могу доћи у опасност њихова орловска гнезда у Моглени, Бугари су више волели да се немачкој команди даду они објекти на које се обично до сада нападало, тј. рањави предели Черне и Битоља. Осим тога, да бугарски батаљони нису вршили своју дужност 15 септембра 1918 год., 122-га дивизија, 17-та колонијална и српска шумадијска дивизија не би имале потребе да бајонетима освајају систем Сокола, Доброг Поља, Кравице и Ветреника, а и губитци ове 3 дивизије били би знатно мањи. Према томе, очигледно је противно истини тврдити, као што то чини са усиљавањем некадашњи интимни сарадник Хинденбургов, да су се бугарске дивизије повукле без отпора². Пре него бисмо довели у сумњу ову веру ђенерала Лудендорфа, може се жалити што је он био тако рђаво обавештен.

У исто време, као и бранилац Моглене, стратег, кад постаје хроничар, инкриминисаће без оклевања бугарске главне команданте, и ако за то такође нема доказа. „Од 16-ог или 17-ог најдоцније, пише он, командант струмичких трупа, ђенерал Луков, телеграфише цару“ да закључи примирје.³ Колико се он устезао да прекине везе са нама и да се отворено баци у наручја. Споразума“? Како Лудендорфове Мемоаре треба примити с резервом за оно што се тиче Македоније, потребно је, пре свега, испитати: да ли је ђенерал Луков одиста телеграфисао у Софију у реченом смислу и

¹ Изгледа да је ово био ђенерал Русев, командант 2-ге дивизије, разрешен 18 септембра 1918 г.

² Види Лудендорфове Мемоаре стр. 576.

³ Разуме се, овај је телеграм послат бившем цару Фердинанду.

оног датума. У случају ако се утврди да је то тачно, онда ће то бити да је овај официр, ма да је Бугарин, објавио опасне последице добропољске битке, пре његових другова XI немачке Армије. Ово што је он прво учинио може бити и увреда за германску гордост, али оно никако није акт издаје.

Пошто је смрвио команданта II бугарске Армије, коме никако не може да опрости што је са Љапчевом потписао Солунско Примирје, Лудендорф излива свој гнев против бившег главног бугарског команданта Жекова, а једновремено и против честитости Мирфија, чије понашање, истину говорећи, не оправдава једну овакву анимозност. „Пропаганда и новац Споразумних Сила, не говорећи о представнику Северо-Америчких Држава који је остао у Софији, извршили су своје дејство. И овде, као и свуда на другим странама, Антанта је повећала своје интриге. Исто тако могуће је да су се и болшевистичке мијазме, донете из Русије, почеле полако да увлаче. А цар и наш посланик у Софији нису о томе имали никакве сумње“. Шта је радио Жеков за то време? „Ђенералисим Жеков све је ово посматрао. Неколико дана пре битке, чији је отпочетак био предвиђен са сигурношћу, затворио се у једну бечку клинику, да би тамо лечио болест својих ушију“.

Да ли ђенерал Лудендорф не припада школи, која се труди да најважније догађаје објасни најништавнијим узроцима? Познато је да још једнако буни историчаре беспрекорни нос лепе краљице Клеопатре. Да ли је то један разлог што се и ђенерал Лудендорф тако озбиљно занима ушима ђенерала Жекова? Свакојако да нам ово унутрашње запаљење уха неће никад моћи да објасни допропољску битку. Осем осталог, један војник има права да врши преговоре а да не буде оптужен за издају. А ако је ђенерал Жеков могао да изда онда, када је он био интерниран код специјалисте бечког, онда је сигурно да му је саучесник у том послу и његов следбеник ђенералисим Тодоров. Да ли

Лудендорф има за ово доказа? Нека их изнесе, они ће се непристрасно испитати.¹

Ма каква да је таштина ових оптужаба, оне постају јаче, у поређењу са још слабијом и невештијом одбраном коју Лудендорф посвећује немачким трупима у Македонији.

Ова је одбрана заснована на малом броју аксиома, израђених изванредно вешто, јер вас оне разрешавају једнога систематског доказивања. „Ђенерал в. Шолц и све немачке јединице радиле су најбоље. Свуда где су били немачки команданти, бугарска се војска добро држала“. Улоге се не би могле изврнути са више неусиљености. Сектор на коме су Савезници наишли на најјачи отпор био је, као што се видело, дојрански, који је држала I бугарска Армија. Што се тиче XI немачке Армије, која је рђаво командована, њена истинска храброст није јој помогла да не буде у Моглени тучена једно за другим, при прелазу Черне, у равници Прилепа и Битоља и у Арбанији, после чега је жалосно завршила у Њорсокаку, на путу из Гостивара преко Тетова за Скопље.

Примимо за један тренутак ове исказе као тачне. Ако је истина да се XI немачка Армија добро држала, онда како се могло десити да она од 15 до 29 септембра ни једног дана није прекинула своје одступање?

Ђенерал в. Шолц, одговара нам Лудендорф, рачунао је да ће зауставити Бугаре на другим линијама у позадини, уводећи благовремено своје резерве у дејство. Али су се његове наде изјаловиле. 2-га и 3-ћа бугарска дивизија повлачиле су се делом позади Черне, делом позади Вардара, а бугарске резерве, јаке 3 немачке дивизије, отказале су да се туку. Немачке су трупе биле довољно појачане скоро дошлим батаљо-

¹ Ђенерал Жеков је енергично одбио закључено Примирје. Temps од 4/X 918 објавио је следеће обавештење: јављају из Беча, да је бугар. ђенерал Жеков, који се налази у Бечу због операције уха, изјавио у Neue Freie Presse, да он протестује противу одлуке његове Владе и да се он још увек сматра као ђенералисим бугарске војске.

нима из Румуније, али су оне биле недовољне да испуне празнину.

Па које су ово „друге линије“? Зна ли их ђенерал Лудендорф? Говори ли он о линији где је Козјак главни стуб? Не само да нам га нису хтеле лако предати, него су га, 2-га и 3-ћа бугарска дивизија енергично браниле. Исто тако, не би ли резерве XI немачке Армије на време биле уведене у дејство, да није изјутра 16 септембра, па после увече истог дана, Југословенска дивизија у два маха освајала Козјак муњевитом брзином, успркос огорченом отпору. Долазак резерва спречен је брзином нашег напредовања. Ђенерал v. Шолц није се, дакле, никада надао да ће на својим „другим линијама“ моћи да стабилизира свој фронт, како се то изразио г. Клеманео у пролеће 1918 г.

23 септембра, заробљеници ухваћени код Дренова од моравске дивизије изјавили су, да непријатељ хоће да се групише северно од Прилепа, на висовима који доминирају пролазима од Рајеца и Черне, да би заштитили Градско и пут преко Бабуне за Велес.

Доцније, сувише доцкан, уколико су се разбијале његове оптимистичне илузије, ђенерал v. Шолц помишљао је на повлачење ширих размера. Како је потврдио Андреја Љапчев у Солуну, за време преговарања о Примирју, Немци су предлагали да остатке војске пренесу на линију Лесковац—Врање. Али се томе успротивила бугарска Влада: у њеним је очима ствар била неповратно изгубљена, те је ценила да је боље отворено подчињавање, јер ће им победилац тим начином поставити блаже услове.

Пројекти ђенерала v. Шолца тако су често и брзо мењани, да се никако не може назрети, где је Лудендорфова „друга линија“. У самој ствари непријатељ је био изненађен маневром, за који је он погрешно ценио да је непрактичан: маневром који је био у томе, да се његови положаји за одбрану на Вардару и Битољу обиђу, и да се удари у срце, у његов централни редут Градско—Демир-Капија. И ако тактично изне-

нађење није потпуно успело ни пред француском Армијом, ни према првој групи дивизија код Зборског и североисточно од Дојранског Језера, где је непријатељ предузео мере смотрености, ипак је у накнаду за то стратегијско изненађење потпуно изведено.

Да ли су германски македонски Макензенови команданти одиста учинили „што су најбоље могли“? На њихову несрећу није могуће да им се ода ова част. Ђенерал v. Штаубен и v. Шолц починили су капиталне погрешке. На овом македонском испресецаном земљишту, где нема никаквог рокадног пута, изгледа да нико од њих није водио бригу о опасности коју чини ланчани распоред усвојен од Немаца и Бугара. Нико се од њих није постарао да образује стратегијске резерве. Међутим, може ли се сметнути с ума да су све дивизије биле у првој борбеној линији, једва одвајајући један пук у позадину и да је артилеријска резерва била скоро равна нули? Када су се ове скромне снаге, поскидане телефонским наређењима с десна и с лева, ангажовале у борби, оне су биле изоловани делови, неспособни да испуне брешу, увлачили се у неред, те су били потучени и смрвљени.

Ђенерал v. Шолц могао би врло много женирати Савезнике да их је напао у десни бок. Под условом да би успео да форсира јаку одбрану на Струми и да потуче I кор грчке војске, II бугарска Армија би стигла до солунског утврђеног логора у тренутку када би овај био потпуно без одбране. Може се замислити у каквом би се очајном стању нашла солунска војска при овакој опасној ситуацији, у тренутку кад се њен центар налази према Штипу и Прилепу. Они су већ осетили узнемирење када су сазнали да се немачки батаљони¹ који долазе из Влашке, Молдавије и са Крима, концентришу не на фронту XI немачке или I бугарске Армије, као што погрешно наводи Лудендорф, него на Струми. 122-га дивизија, потпуно одморена

¹ 12-ти ландверски пук, 1-ви батаљон 256-ог пука, 3-ћи батаљон 375-ог пука.

после добропољске битке, одмах је упућена на ту страну. Уместо да воде борбе, Немци и Бугари ласкали су себи да приморају грчке трупе на предају без отпора, рачунајући на дејство њихове пропаганде. Овај се рад нарочито односи на 1-ви батаљон 256-ог пука, који је међу Грцима растурао германске обмане. Централне Силе нису цениле вредност војничке кооперације Грчке и сматрали су, да се у овој Краљевини није ништа променило од одласка Константина I. Када су најзад приметили да „пропагандни батаљон“ само губи време бавећи се на Струми, они су га хитно послали на север, против II српске Армије; али је то било сувише доцкан.

Уместо да је предузео један сјајан контра-напад, ђенерал v. Шолц наредио је „еластично повлачење“, чиме се Немци хвале као својом тајном. Време је журило и предели Битоља, као и арбанаских језера, већ су били без интереса. Уместо да се што пре дегажира, ђенерал v. Шолц, као тврдица, подухватио се да евакуише свој материјал и његово методично повлачење, које је он извршио према свима правилима вештине, завршено је поразом.

Укупно узев, инструкције које је издао ђенерал v. Шолц својим трупима, у току офанзиве ђенерала Франше д' Епераа, одају неизлечиву кратковидост. Горе се није могло преварити. Ето, таквом човеку одаје своје признање главни командант немачке војске!

Шта, дакле, остаје од оптужбе и одбране које је тако прерано импровизовао ђенерал Лудендорф? Ништа тачно. Ђенерал Лудендорф могао је учинити услугу својим земљацима да им је казао истину о пропасти Бугара, а он то није учинио. Исто тако, он је могао прећутати и не говорити о македонским операцијама, пошто их је рђаво знао, а није се потрудио да их боље проучи. Ђенерал Лудендорф претпоставио је да на брзу руку, само за 6 месеца, напише књигу већу од 600 страна. Ову је књигу он написао потезом пера под именом „Успомене“, како се он са гордошћу из-

ражава, тврдећи извесне ствари у њој без разлога и студије, без критике и избора. Увреда је за немачко царство, да особа тако великог угледа није имала бојазни да потпише своје име на тако ништавном издању. Ово ће се жалити и у Француској, јер се то тиче наше Славе да се наши најславнији непријатељи тако прекомерно не понижавају.

* * *

У септембру 1918 г. непријатељ је претрпео слом на македонском фронту јер је, не хотећи сам да напада, прецењивао солидност своје организације за одбрану. Ако би, зар, и претпоставили да Савезници могу на солунском фронту, од времена на време, и задобити мали тактички успех, било им је немогућно замислити, чак ни у теорији, могућност своје стратегијске победе. Та је заслепљеност и била узрок што су изгубили.

Са тачке стратегијског гледишта они су се трошили у пропорцији нашег напада на њихове праве објекте, исто као и у средствима у поређењу са онима с којима смо ми располагали да експлоатишемо наш успех. После пораза код Доброг Поља уместо да су се бринули да се ослободе од притиска повлачењем ширих размера, они су се раздражили и давали нам отпора на свакој тачки, одступали стопу по стопу, да би очували свој престиж на Балкану. Њихове почасне резерве исцрпле су се у току ових бораба; само после 15 дана они су били наткриљени и затворени, осуђени да изврше најсрамнију капитулацију.

Са тачке моралног гледишта они су јогунасто одрицали да признаду рад Венизелоса на регенерацији војној и политичкој. Међутим Сарај, Гијома и Франше д'Епере образовали су пред њиховим очима своје маневарске снаге од грчке војске. Само су они могли да то не примете. Они су објавили преко својих јурналиста, да Грчка неће никад поћи за Венизелосом до краја. Уочи своје пропасти они су још покушавали да побуне неке грчке чете на Струми. За то време

3-ћа, 4-та и 14-та дивизија: сереска, критска и архипелашла прешле су Черну и Вардар са својим Савезницима, са њима су се успеле на Џену и Белеш, знатно им помогле да се Србија ослободи и да се Бугарска покори.

Неспособни да претпоставе, да други могу успети у нечему што они нису могли да изврше, они су се уверавали, после почетног пробоја, да ће се нама напредовање обуставити због недостатка путова и материјалних средстава, исто као што је то било децембра 1915 г., после Сарајевог успешног повлачења при напредовању Макенzenовом. Они су говорили, да наша артилерија неће моћи да прати наше нападе и да с тога нећемо смети гурати Прилепу, затим Скопљу, Софији, Нишу и Београду, без хране, без другог оружја сем пушака и митраљеца. Они нису познавали смелост и брзину наших команџаната и изванредну издржљивост наших војника.

Тачно су ове исте грешке почињене од Лудендорфа и у Француској 18 јула 1918 г. јер, ухваћен за гушу од Маршала Фоша, он је одбио да призна тежину свог пораза и да се брзо сагласи на потребне жртве, ове исте погрешке поново је учинио Макензен у времену између бугарског примирја од 29 септембра и маџарског примирја од 13 новембра, док су борбе на Балкану још вођене. Како је већ Бугарска у то доба елимирана, Лудендорф не би могао на њу да баца одговорност за катастрофу која је после снашла Аустријанце и Немце.

На тај начин победа коју су Савезници задобили између 15 и 29 септембра 1918 г. има искључно војнички карактер. Када Бугари веле да су били вољни да напусте своје Савезнике, чије су се ствари рђаво окренуле, онда им треба веровати, јер они то потврђују, ма да они од истине нису много зазирали. Али издаја није извршена, она је само била у пројекту. Исто тако преговарања Панаретова у Вашингтону, као и Мирфијева у Софији претечена су енергичном савез-

ничком офанзивом. Извесно је да је међународно јавно мишљење чуло да се о томе говори. Исто тако овај је глас допр'о и до дипломатско-војне комисије у Тријанон-Паласу, чули су га и државници као Роберт Сесил, хладнокрвно истражујући користи које би се имале од једнога засебног мира са Бугарском. Али је ово на томе и остало. Да могленске-операције нису успеле, можда би „коњица Св. Ђорђа“ донела овај успех. Но ма како да је било, добропољска битка завршила се триумфалним Примирјем од 29 септембра 1918 г. Једини аргументи који су овде били употребљени били су аргументи војничког проученог плана, припремљеног и извршеног од стране ђенерала Франше д'Епераа у Солуну.

Под овако славним погодбама срушила се Бугарска. Под тим истим условима, као што ће се видети, у току балканских бораба, Србија се ослободила немачког тиранства, отоманско царство капитулирало је, Румунија је поново ушла у рат на нашој страни, а Маџарска је молила за Примирје, да би зауставили победоносно надирање савезничке солунске војске.

IV

Борбе на Балкану

Око половине августа 1918 г., после неизлечиве Лудендорфове пропасти у Француској, напуштајући мисао о једној интегралној победи која им се последњи пут указала сутра-дан по Капорету, Централне Силе нису имале другу наду до да својом упорном одбраном заморе савезничку офанзиву.

Да би ублажиле своју узнемиреност и да би успеле да се без буђења прими перспектива пете зимске војне, оне сада посвећују своје јавном мишљењу, које је донде било тако мало узнемирујуће, велики део оне пажње коју су раније резервисале непријатељу. Сада су му придале знатан део од оне пажње коју су дотле посвећивале само непријатељу. То је био кратковремени период у коме се немачки главни ђенералштаб још надао, да ће моћи пораз да отклони. Ако буде успео да решење одложи до пролећа 1919 г.; ако би војске немачке, аустроугарске, бугарске и турске могле да нам се одупру, Хинденбург и Лудендорф користили би се дугом зимском паузом да попуне своје губитке у људству и материјалу и, можда, пре поновног отпочињања операција настало би питање, да ли би катастрофе имале времена да се и догоде? Зар руска револуција није већ једном спасла Централне Силе? Ништа не доказује да би народи Споразумних Сила примили да до краја издрже терет све више и више тежак, терет који им доноси рат вођен до исцрпљења. Исто тако, са погледом на то што је гигантски челични зид између Северног и Каспијског Мора остао неповређен, можда би Централне Силе успеле да за-

кључе „мир компромиса“, који они од сада сматрају као најмање штетно решење према својим жељама. Очекујући ово што желе, на првом је месту тежња да се учврсти њихово јавно мишљење, затим да консолидују своје фронтове и најзад, да отклоне оно што је Наполеон назвао „случајем“.

Први део овога програма биће лако остварен.

Истина је да је сваки Аустро-Немац, који уме да чита карту, са меланхоличним расположењем оцењивао земљиште које су од 18 јула 1918 г. морали у Француској да испусте њихови славни „Кастор и Полукс“, Хинденбург и Лудендорф. Али се ове дисциплиноване народности праве да у томе виде само једно „еластично повлачење“, за три четвртине извршено по доброј вољи, у намери да се изигра план маршала Фоша, исто како су изиграли 1917 г. план ђенерала Нивела. Једном речју, они нису тачније проценили ни свој други пораз на Марни, као год ни први.

За то време узнемирени Савезници, који су се налазили око Виљема II, сакупљени из највиђенијих особа у Централним Силама, радили су да се поверење споља очува. Барон Бурјан послао је зараћеним странама једну ноту којом их позива на Конгрес Мира, као да су Централне Силе још у положају да с Антантом преговарају као раван с равним. У Немачкој је отворена јака борба на конференцији од 20 августа 1918 г., поводом говора Солфа, државног подсекретара. Хинденбург је одржао говор пред 3-им гардијским пуком, приликом годишњице битке код св. Прива, говор пун јаког оптимизма; новине су крупним словима објавиле окуражавајуће телеграме које су растурили патриотским удружењима по царству. Да би доказао срдачну интимност која стално постоји између Немачке и њених оријенталних штићеника, подсекретар Солф искрцао се око половине септембра у Софији, а Талат Паша учинио је посету Берлинцима. Најзад, у својој екстравагантној беседи радницима есенске фабрике, где и сама метафизика постаје агресивна и дивља, Виљем II хвалио се „да је свршио са Србијом“.

Усред тих хвалисања изненадно, као гром, стигла је вест о новој победи ђенерала Франше д' Еперае. „Случај“ се десио на македонском фронту.

* * *

23 септембра 1918 г., осам дана после добропољске битке, *Франкфуршке Новине* објашњавале су овај догађај својим читаоцима овако:

„Ми не верујемо да је ово план какве офанзиве већих размера, која има циљ ослобођење Србије или непосредни напад на Бугарску, јер за тај посао непријатељ не располаже довољним средствима, која стоје у зависности од поморских комуникација.“

Међутим, када је Бугарска положила оружје, аустро-немачки су новинари са запрепашћењем увидели, да офанзива ђенерала Франше д' Еперае баш циља на ослобођење Србије.

Дигла се велика ларма по свима царевинама Централиих Сила. Јадиковања, позиви за помоћ, оптужбе противу неверног Савезника, бесне вике и ужас мешаху се са трагичном забуном. Гласови расвешћеног народа допираху до царева. 30 септембра Виљем II уважио је оставку канцелару v. Хертлингу. На берзи је у Берлину завладала паника. У престоници је обладало толико лудило да су се *Келнске Новине*, не без горчине, тешиле што Берлин не представља сву Немачку. Оне су додале да Берза од 20 септембра и киша новости „још једном сведоче, да Берлин у многоме доприноси нервози остале царевине“. Успркос тим протестима новине су доносиле најмрачнија предсказања, а *Lokal Anzeiger* из Берлина показао се као најпесимистичнији:

„Изгледа да је куцнуо најсудбоноснији час за немачки народ и нико не може сакрити колико је појачана опасност од времена бугарске кризе. Ћутање би било злочин.“

Vorwärts јечи још патетичније:

„Бугарска напушта савез са Централним Силама да учини мир. Ми, немачки народ, остајемо сами пред Французима, Енглезима и Америчанима, са леђима уза зид и смрћу пред собом.“

Ето, тако се говорило у очајању. И ако је израз мање оштар, мисао је иста у чувеном писму маршала Хинденбурга, писаном 3 октобра 1918 г., принцу Максу од Бада, новоме царевинском канцелару:

„Услед слома македонског фронта и смањења резерава што отуда произилази за западни фронт, због немогућности да попунимо врло велике губитке које смо имали последњих дана, не остаје никаква нада — уколико је могуће човеку да о томе суди — да ће се моћи успети, да се непријатељ принуди на мир.“

Какво је било стање код Централних Сила док се следбеник графа Хертлинга припремао да отпочне са Сједињеним Америчким Државама онај чудновати телеграфски дијалог који се завршио тек 11 новембра 1918 године?

Почели су да оптужују Малинова, да је радио на своју руку и против воље свога Суверена. *Нова Слободна Преса* саопштава, да је Фердинанд бугарски упутио поруку цару Карлу уверавајући га у своју верност савезу. Попуштајући пред невољом, маса се са запрепашћеношћу везивала за наду противну свакој вероватноћи, лакомо је примала све гласове који су били више утешни него вероватни. Међутим, бугарски службени телеграм од 30 септембра није их дуго оставио у заблуди:

„Противно распрострајеним тврђењима немачке радиотелеграфске станице у Науену, да је Малинов учинио објављени корак из сопствених побуда, формално се објављује, у компетентним круговима, да се Председник Владе решио да учини

предлог за мир у потпуној сагласности са овлашћеним представницима земље.“

Приморани да признаду, да им се Бугарска потпуно измакла, Централне Силе су је обасуле проклетством, а *Fossiche Zeitung* упиње се да одмах да и скицу ратног плана:

„Држање које Немачка има да заузме врло је просто. Она треба да принуди Бугарску, свим могућим средствима, да се врати у ред; она с њом треба да поступа нештедимице. Најбоље трупе ваља послати у Бугарску из Русије, Украјине, па и из Француске ако је то потребно.“

После ових претњи, Централне су се Силе упињале да увере своје народе, да једна изванредна политичка превара не повлачи за собом неизбежни војнички пораз. *Reishs post* пише:

„Централне Силе у стању су да даду Бугарској потребну заштиту; али ако се не успе да се ово чује у Софији, учињене су предохране, да се образује чврст бедем против непријатеља који се ближи јужној Србији, тако важној за Аустро-Угарску у погледу снабдевања.“

Векерле је у Пешти сакупио новинаре и рекао им:

„Ми немамо никаква разлога да се узнемирујемо; ситуација не оправдава плашње које изазива; ми живо желимо мир; али смо предузели потребне мере да заштитимо свој фронт.“

Барон Бурјан, министар спољних послова, дао је посланицима у Бечу ова уверавања:

„Предузете су потребне мере да се парирају догађаји у Бугарској, који неће имати никаквог утицаја на солидност односа Аустро-Угарске са Немачком Царевином. Демобилизација румунске војске извршује се сходно букурешком уговору, као год и транспорт муниције ка територијама

које смо ми окупирали. Имамо добре извештаје о приликама које тамо владају, нарочито у последње време.“

* * *

Искази барона Бурјана, Векерлеа и Reichs posta срачунати су да утичу на јавно мишљење, те да га једновремено охрабри и умири. У самој ствари не могу бити предузете никакве ефикасне мере противу ђенерала Франше д' Еперае, јер су маршали Макензен и Кевеш неразумно разбацали своја средства по војиштима врло удаљеним једно од другога.

И ако изгледа да је XIX кор аустроугарске војске у Арбанији у доминирајућем положају, од времена свога повратка у Берат, ипак га је XVI италијански кор, који је ђенерал Фереро иставио према ђенералу v. Пфланцер-Балину, чија је покретљивост за време рата прешла у пословицу, најзналачкије ставио у положај оклевања. Ова метода даје само дискретну славу ономе који се њоме служи, али она избегава скупочена разочарања и допушта италијанском корпусу у Валони, да у потпуној сигурности посматра догађаје које је ђенерал Франше д' Епере имао смелости да изазове на десном крилу. Спречен, тако се говори, санитарским неповољним стањем, да се директно продужи акција савезничке солунске војске, ђенерал Фереро задржао је, са непоколебивом мирноћом, своје трупе на положајима које он држи већ 3 године; али желећи успеха нашој офанзиви, за коју је он био сигуран да ће успети за неколико дана. Узалудно је било што су четири батаљона „оријенталног кора“, који су стигли у Београд с намером да се упуте у Палестину, употребљени за ојачање XIX аустроугарског кора. Узалудно је било што је 9-та коњичка дивизија (без коња) повучена са италијанског фронта и послата у Арбанију. Ђенерал v. Пфланцер-Балин ускоро ће се наћи у опасном положају, због растројства XI

немачког кора и бугарског примирја, биће приморан да евакуише Арбанију и да се повуче на Драч.

У октобру 1918 г. јужна Србија заштитила је не само остатке XI немачке армије (стрелце, митраљеска одељења, пољске и брдске батерије), него још и 21-ви резервни пешачки пук и делове 256-ог пешачког пука, 375-ог пешачког пука и 12-ог ландверског пука, који су успели да се спасу после бугарске пропасти. Једно-времено искрцали су се у северном делу Србије појачања доведена с других фронта: 51-ви ландверски пук од Минска, као и 217-та и 219-та пешачка дивизија са Крима и из Украјине. Три немачке дивизије у Румунији (обновљене 218-та, 303-ћа ландштурмска и 226-та) спојене су са елементима од шест аустро-угарских (63-ћа и 72-га, 62-га ландштурмска, 23-ћа, 37-ма, и 38-ма хонведска).

Што се тиче немачких гарнизона у Русији, они су имали да појачају маршала Макензена, у случају потребе за српско-румунски фронт са више од 7 ландверских дивизија, а то је максимум снаге који се без штете могао отуда да одвоји.

У том циљу Централне Силе ешелонирале су на северу од Дунава две армије, које ће бранити ову реку од Ђердапа до железничког моста на Црној Води и које ће у Добручи имати да заштите железнички мост Црна Вода—Костанца.

а, Прва од ових армија, са штабом у Крајови, оживела је име упокојене XI немачке армије, да би дала на знање балканским народима, да је ова полу-германска јединица преживела бугарску капитулацију. Да би ово још јаче обележио, Макензен је поставио за команданта нове XI немачке армије ђенерала в. Шолца, побеђеног код Скопља. Али, опасност од ове мало театралне манифестације свршила се тиме што су они у то уверили само себе, а не којима је ово било и намењено.

б, Друга армија, под командом ђенерала Коха, названа је окупационом војском Румуније, са штабом у Букурешту.

Да ли Централне Силе намеравају да реорганизују турски фронт? Не, јер више нису моћне да одложе пад отоманске царевине. Свакојачко оне не напуштају лаким срцем једног тако оданог савезника, у тренутку кад је он тучен у Месопотамији, Палестини и Сирији и када је он дошао у опасност на тракијској граници од ђенерала Франше д' Епереа. Али, шта може да се ради? Солунско примирје предаје у руке Антанти све железнице које воде Цариграду, те Аустро-Немци не могу допрети до Босфора, сем преко Констанце и Црног Мора, за који се пут исто тако боје да ће бити ускоро отет. Турска ће, изолована од Централних Сила, бити остављена сама себи. Њени су се пријатељи надали да ће она моћи да одоли савезничкој војсци, када буде ојачала своје три слабе дивизије у Тракији (47-му, 55-ту и 60-ту) другим дивизијама пребаченим са Кавказа. Овај покрет имао је да се изврши у току октобра. Но, када су извештени да им је Немачка, заузета својом личном бригом, одбила дати енергичну помоћ, тада су Турци, исцрпени десетогодишњом унутрашњом борбом и седмогодишњим ратом, тако дубоко пали духом да су, брижљиво клонећи се свађе с Бугарима, пренебрегли да поруше линију Једрене—Деде-Агач, те да је онеспособе када солунска војска буде кренула Цариграду.

Таква је била војничка ситуација код Централних Сила после бугарског примирја; њихова средства нису била слаба; али како су оне имале ту несрећу да им је ова снага била растурена на великом простору, њихово груписање било је нерешиви проблем.

* * *

Првих дана октобра 1918 г. маршал Макензен и Кевеш још су имали да бирају између двога.

Како их је катастрофа XI немачке Армије лишила солидне заштите према југу и како нису могли да стабилизирају свој фронт на северу од Скопља, куда би брзо довели довољан број трупа, они су покушали да

замене, према класичној формули „време“, са другим чиниоцем: „простором“. Они су могли да евакуишу већи део територије коју су освојили 1915 г., да би се заштитили одстојањем. Бар тако им је мудрост налагала. И ако би немачки понос протествовао против овог повлачења, њихови команданти могли су оценити да се ова жртва тиче само туђих територија. Прекинути додир, заузети положаје у позадини, значи ослободити се свих предрасуда и дати себи времена да се изврши концентрација снага на новим положајима, недалеко од Дунава и Саве, те тиме добити довољно здружену снагу, да би се могло против-стати савезничким нападима.

Друга претпоставка, у обратном смислу, била би да се хитно пошљу против савезничке солунске војске, чета по чета, батерија за батеријом, свеже дивизије намењене да образују „бедем“ о коме говори *Reichs post*. Оне би запречиле непријатељу који се ближи територији јужне Србије, које су „не само драгоцене Аустро-Угарској из обзира снабдевања“ него што оне, под игом Централних Сила, представљају залог велике вредности у тренутку када се буде преговарало на будућој Конференцији Мира.

Усвојено је ово друго гледиште. Са необјашњивом заслепљеношћу Макензен је поновио погрешку, која је већ тако скупо стала ђенерала v. Шолца губитком Македоније.

Ово је решење рђаво, јер није водило рачуна о крајњој оскудици комуникација на балканском фронту. Да би се транспортовале трупе по северној Србији, очевидно могу се користити многи путови који се стичу у Београду. Али, ако се после тога хоће, да се ова појачања упуте југу, да се брани Ниш, да се образује истакнут фронт Призрен—Качаник—горњи ток Мораве, постоји само једно једино средство: железница Београд—Скопље. Ова једно-колосечна пруга потребује $2\frac{1}{2}$ дана за пренос само једне дивизије. Дакле ако Макензен буде решио да против-стави 12 дивизи-

зија ђенералу Франше д' Епереу, који продужава на-
ступање Србији са девет дивизија и око две коњичке
дивизије, требаће му скоро један месец дана да са
својих 12 дивизија стигне на лице места. Под таквим
погодбама јединице аустронемачке биће делимично по-
тучене и ђенерал Франше д' Епере неће ништа много
ризиковати ако буде стално маршовао у току 30 дана.

Други је недостатак ове претпоставке, што она
оснива своје изгледе на успех на несигурној претпоставци
да ће Савезници пропустити да се користе својом над-
моћношћу. Макензен претпоставља, да ђенерал Фран-
ше д' Епере никако неће имати смелости да без пре-
кида пређе из једне офанзиве са горњег Вардара у
офанзиву на Дунаву и Сави. Премореној учињеним
напорима, солунској војсци биће потребно да дахне
душом. Шта више, могуће је да ће Савезници бити
принуђени да решење одложе за пролеће 1919 г., и
тада ће се Аустро-Немци користити временом да се
консолидују, и Споразумне Силе неће више бити го-
сподари иницијативе.

Овако судити значи својевољно придавати Савез-
ницима навике и методе рата које су њима сасвим
стране. Истина је да се немачки главни ђенералштаб
од времена свога неуспеха у лето 1914 г. инспирише
врло опрезном смотреношћу. Потискујући страх од
нечега непредвиђеног ка крајним границама, изгледа
им да су реагирали до крајних мера противу тога.
Историја ће одлучити, као последњи судија, да ли им
ова њихова доцнија обазривост није донела више штете
неголи првенствена дрскост. Они ће се питати: каква
би била судбина малене Сарајеве војске, која се тукла
у одступању Солуну при страшном кишном времену
у декембру 1915 г., да се Макензен није зауставио на
средњем делу Вардара, да оправу путове, мостове, же-
лезничку пругу Београд—Ђевђелија? У октобру 1918 г.
Аустро-Немци су претпостављали да ће и ђенерал
Франше д' Епере, из истих разлога, бити непокретан.
Опака погрешка. Савезнички контингенти, под коман-

дом једног ђенерала који по природи долази у ред најбујнијих француских официра, имали су довољно издржљивости, смелости, способности за импровизацију, да на бојишту предузму један тако велики рад као што је ослобођење Србије.

* * *

Аустријанци, Немци и Бугари починили су многе препоне у одступању. Што су били ометени, после пораза код Доброг Поља, брзином савезничког гоњења, да покваре све вештачке објекте, железничке комуникације и војне грађевине, они су то доцније извршили не мањом тачношћу, него што су то учинили у Француској. Нарочито су се окомили на железничку пругу Београд—Ђевђелија, желећи да се том пругом не могу Савезници да користе. Један блиндирани воз пратио је њихове заштитнице и он се тако савесно одао рушењу шина и станица, да је Савезницима било немогуће, после шестомесечног рада, да користе огранак пруге Скопље—Ниш. 15 октобра 1918 г., благодарећи пожртвованом раду пешадије и инжињерије, Савезници су пустили први воз Ђевђелија—Велес. Покварени део од 15 km., између Мировње и 115-ога km. приморавао је на претовар из воза у воз и пренос аутомобилима, тако да је путовање било бескрајно дуго. Од Велеса за Скопље оправка је условљавала још јаче напрезање. Најзад, између Скопља, Ниша и Београда железничка пруга била је толико покварена, да је било немогуће предвидети када ће се моћи користити овом линијом.

Друмови, који су били у добром стању, по невољи су замењивали железничке пруге. Али, сутрадан по добропољској битки, II српска Армија нашла се пред несавладљивим тешкоћама: Четири дивизије (шумадијска, тимочка, југословенска и 17 колонијална) загушиле су се на само једном путу¹ који води из

¹ Пут Гривица—Рибарци, преко Козјака, Тополца, Алехара, Рождена, Мрзеска и Кавадара.

Моглене Чернином ушћу у Вардар: промицале су дуге колоне које су стално радиле, нарочито за артилерију. Закрчивање пута, крајни умор људи и коња спречавао је артилерију 17. колонијалне дивизије да стигне у Алхар 20 септембра; батерије су дошле својим дивизијама тек после два дана, тачно да учествују у борби код Градског. С друге стране, како врло рђав пут дуж Вардара није могао да се употреби, то је команда била приморана да своју главну комуникацију пренесе више на запад, тако да је правац Битољ—Прилеп—Велес—Скопље постао главни пут којим се снабдевала француска војска. По великој срећи железничка пруга система Дековиља: Кичево—Тетово—Скопље функционисала је, јер је остала непокварена, а цео персонал за експлоатацију заробљен. Исто тако, саобраћај је отпочео од 16 октобра на уској прузи од 0.60 m Битољ—Прилеп. Али, тек изнад Скопља је хаос. Само један једини пут заслужује то име, онај Куманово—Крива Паланка, којим ће се ускоро упутити наше дивизије Пироту. Што се тиче путова који воде из Скопља Митровици, ка северозападу, или Нишу, ка североистоку, којима су имали да се крећу велики камиони и комора вучена биволима, брзо су се преобразили од обичних путова у огромно велике потоке блата. Њихова оправка, ма да су на томе послу радила два српска батаљона и више од 3000 заробљеника, не може бити потпуно готова до 1 новембра 1918 год.

Немогуће је било да се уредно снабдевају трупе свим потребама без уредних комуникација, нарочито да се снабдевају оне јединице које су се истакле напред муњевитом брзином, као што су то извршиле трупе централно француско-српске групе. При свем том, не само да се нема шта замерити интендантури, да није била моћна у свакој прилици да реши ове проблеме, него се мора дивити резултатима које је она постигла својом активношћу. Могу се замислити тешкоће са којима се она борила при снабдевању II српске Армије, на једном путу у Моглени, на коме су се стекле

четири дивизије! Оно је извођено, почев од села Мрзецка, двоколицама, мазгама и мешовитим одредима. Камиони са великим товаром нису се могли кретати по чагљовитим и стрменим нагибима Моглене. Наши британски Савезници учинили су нам велике услуге позајмив нам 300 малих камиона фордовога система. После три дана организован је уредан пренос са 75 малих камиона који су, носећи по 200 кгр. на једним колима, вршили овај пренос сваког дана између Мрзецка и Рибараца и обратно. Али, питање је на који је начин могла интендантура да задовољи потребе оне војске која се много истакла према северу? Видели смо, да је коњичка бригада ђенерала Жуино Гамбете стигла до Скопља не бринући се о свом снабдевању. Исто тако, када је 26 септембра 1918 г. 17. колонијална дивизија прешла Вардар у близини Градског и упутила се Штипу, позади II српске Армије, било је немогуће снабдевати је. Њен командант ђенерал Прино пише о томе своме пријатељу:

„Моји су војници одевени дроњцима, већина боса; ми смо се кретали тако брзо да нас је било немогуће снабдевати; извесних дана прешли смо 40 километара марша... Једва ми је преостало 5000 пешака, и собом немам више него две пољске батерије од 9 и једну брдску. Али том брзином ми смо извршили ово велико дело које је допринело нашој победи“.¹

При свем том, ове тешкоће које је поднела савезничка солунска војска између 15 и 29 септембра 1918 г. релативно су незнатне пред оном невољом која јој је резервисана, да издржи у дугим биткама на Балкану. Одакле ће добијати муницију? Како ће се хранити? Питање није могло бити да ли ће се моћи издржавати из средстава које нађе у пределима где дође. Срби су примили своје ослободиоце са одушев-

¹ Писмо ђенерала Приноа цитирано у *Intransigent* од г. Жана Фабрија 17 септембра 1919 године.

љењем, али скоро ништа нису имали да им даду: Осим тога што је њихова несрећна Отаџбина била изложена систематској пљачки од јесени 1915 г., Бугари су, пре евакуације ових предела, одвели собом, противно тачки 1 уговора о Примирју, стоку, храну и све што је од вредности за исхрану. Срећа је што је ђенералштаб савезничке војске поглавито рачунао, при експлоатацији свог успеха, на одушевљење српских контингената. Ова мучна операција могла се поверити само оној војсци „која у изобилју има војничких квалификација, изванредно способној за планинске војне, која гори жељом да ослободи своју родну грудну и која је способна за све жртве, ако је потребно, чак и да се лиши уредног снабдевања“. Рђав хлеб од кукурузног брашна, ужасан за варење; маслине, шака пиринџа; сир, неколико комада црвених паприка или патлиџана, ретко меса, никад вина: та скромна храна била је довољна Србима и Грцима. То што су били задовољни са малим упростио је проблем наше интендантуре, проблем који је она сматрала да је нерешив. Наши балкански Савезници, хранећи се само да не умру од глади, могли су да маршују, да се бију и да победе.

* * *

Да би се после Бугара победили Аустријанци, Немци и Турци, ђенерал Франше д' Епере изradio је још у почетку октобра један пројекат у коме се поново огледа оштроумност и смелост, које су га особине водиле са Моглене горњем Вардару.

Он је схватио бугарски пораз само као прву етапу у кретању према Београду, јер је солунска експедиција вазда имала за крајни циљ ослобођење Српске Краљевине. Ослободити Србију, заузети Аустро-Угарску, затим напасти Немачку са југоисточне стране, била је циљ коме се имају управити све енергије и пре као и после бугарског примирја.

С друге стране, савезничка солунска војска природни је наследник једнога неуспелог предузећа. Поку-

шаји да се заузму Дарданели, рђаво почети, доцкан извршени, али оправдани у принципу, циљали су да осигурају слободу ових мореуза. Ако би се победило, тада би се Русија отргла из лаганог обамирања. Али, како је бугарска капитулација изоловала Турску од њених Савезника, како се војници одбора „Уједињења и Напретка“, нападнути јако од Британаца, повлаче у Сирији као и у Месопотамији, згодан је час да се отпочне нова акција против Цариграда.

Ове две велике операције — једна главна северу против Аустро-Угарске преко Србије, друга мање важна истоку противу Турске — стоје међусобно под правим углом. Да би заштитио њихове дивергентне маневре, да не би изложио крило једном увек могућем нападу од стране Аустро-Немаца, ђенерал Франше д' Епере решио је да их комбинује са два споредна покрета.

Снаге француске, грчке и српске полазиће са основце Охрид—Дебар—Тетово — колико је могуће у вези са XVI италијанским кором — осигураваће леви бок против Аустријанаца под командом ђенерала v. Пфланцер Балина. Ова операција једновремено циља политичком објекту: ослободити Арбанију, Црну Гору и Босну с Херцеговином.

Што се тиче заштите десног бока против Макензена, она има да се изведе делимичном окупацијом Бугарске, као и одашиљањем једне дивизије на Дунав. Перспектива утолико интересантнија што Румуни, охрабрени стизањем наших претходница на њихову границу, неће изостати а да се поново лате оружја и ступе на нашу страну.

Као што се види, нови пројекат, логичан план који је изазвао бугарску катастрофу, има ту добру особину што доводи у склад ратне потребе са најузвишенијим политичким интересима.

Ова студија нема тежњу да детаљно анализира дуел који се водио месец и по дана (30 септембра — 13 новембра 1918 год.) између маршала Макензена и

ђенерала Франше д' Епера. Њен уски оквир искључује да се о томе више говори. Све што она жели да да, то је једна скица у главним потезима о биткама на Балкану.

* * *

Од 30 септембра извршују се Примирје са Бугарском, са неизбежним инцидентима за војске размештене на троуглом простору од 300 km. на 250 km., без железница и добрих путова.

Тек што је у околини Куманова обезоружада петнаест пукова 2-ге и 4-те бугарске дивизије, I српска Армија добила је наређење да се крене у правцу Ниша.

Ниш је варош коју Савезници не би могли проћи а да не изврше поновно груписање своје снаге, како према северу тако и према истоку. Он је богато стовариште свих потреба и важан чвор путова, железничка раскрсница Београд—Солун и Београд—Цариград.

Од почетка до краја ове битке, I српска Армија маршовала је као најистакнутија јединица савезничке војске, која ни најмање није имала одмора од 15 септембра 1918 г.; она је била потпомогнута коњичком бригадом ђенерала Жуино Гамбете, одважно се ангажујући у правцу севера само једном колоном, затим, дошав у додир са непријатељем 3 октобра, поново се развила, имајући дунавску дивизију на челу. Српска коњичка дивизија, чије су патроле вршиле извиђања према бугарској граници, између Кочана и Царевог Села, такође се брзо спојила с њоме.

У том времену II српска Армија налазила се на прагу бугарске краљевине, спремна да у њу упадне ако се не би тачно вршило Примирје закључено у Солуну. Но, ђенерал Франше д' Епере брзо се реши да је отуда премести; желео је да држи сектор Ниш—Митровица, лево од I српске Армије. Тако је II српска Армија, између 5 и 11 октобра, напустила бугарско-

српску границу, 14-ог је дошла у Скопље, а 20-ог у околину Митровице, те сменила одред Тријанеа.

Право говорећи, ма како да је хитала II српска Армија није могла довољно брзо да изврши своју мисију у одређеном јој времену. Зашто? Зато што је I српска Армија продирала невероватном брзином северу. Ова је Армија поднела највеће жртве у биткама на Балкану. Она је, више него друге, осигурала успех. И тек 1 новембра 1918 г., по заузећу Београда, најистакнутији делови II Армије могли су стићи на Дрину, у лево од неуморне I српске Армије.

Пошто је I српска Армија форсирала пролаз кроз моравски теснац, после очајних бораба с Аустро-Маџарима, она је 7 октобра продрла у Лесковац. Ту се поново нашла са француском коњичком бригадом¹ која је дошла са запада, и српском коњичком дивизијом која је дошла с истока.

Отпор у моравској долини појачао се од тога тренутка. Три немачке дивизије (217, 219 и алпијски кор) и две дивизије аустријске (9 и 25) намењене су да бране Ниш по сваку цену. Но се и Срби нису зауставили на висовима који доминирају овом вароши. Једним обилазним маневром десним крилом успело се да се непријатељ деконцентрише. Када су Аустро-Немци евакуисали ову варош Нишлије су са радосним сузама дочекали моравску дивизију. Три године мрскога ропства завршене су 12 октобра 1918 г.. А, како се француска коњица појавила у Пироту 14-ог, Савезници су од тога тренутка постали господари главне железничке пруге Берлин—Београд—Софија—Цариград.

* * *

Првенствена намера ђенерала Франше д' Епереа била је, да своје француске дивизије упути од Битоља и Прилепа ка Ђустендилу, под заштитом I српске Армије. Пошто су се укрстиле у Скопљу са II српском

¹ Мање један коњички дивизион (4-ти афрички стрељачки) придат мешовитом одреду ђенер. Тренијеа за операције у правцу Митровице.

Армијом, која је маршовала у супротном правцу од Кочана Митровици, оне су стигле у околину Пирота, променив свој правац. Када су доцније послате више северу, оне су продужиле десно крило I српске Армије, да са коњичком бригадом ђенерала Жуино Гамбете поседну линију која је приближно водила од Ниша до Дунава.

Здрав разум је захтевао да се не предвоје две српске војске, у времену када и једна и друга имају да ослобођавају своју родну земљу. А, када се к томе дода велика нетрпљивост између Срба и Бугара, онда се може видети разлог који је захтевао присутност трупа француских или британских на граници српско-бугарској.

Основне инструкције издате од главног команданта не могу се потпуно извршити, при свим личним способностима и енергији ђенерала Анриа.¹ Прво, укрштање француске војске са II српском Армијом у Скопљу већ је произвело задоцњење. Олује, прве јесење кише — те несрећне кише којих је се ђенерал Франше д'Епере плашио са пуно разлога, када је настојао у Паризу да се добропољска офанзива не одложи после 15 септембра — учиниле су неупотребљивим каљаве путове у Србији и Бугарској; недостајало је комуникација; проблем снабдевања, све мучнији и мучнији, ставио је под сурову пробу издржљивост трупа и оштроумност команданата. Да би се осигурало чување око 90.000 заробљеника немачко-бугарских, са великом је муком прикупљено за службу у позадини неколико француско-српских чета. Окружени слабом стражом, ова достојна жаљења и дуга поворка вукла се Битољу, где их је прихватила наша интендантура. Њен пролаз увећао је забуну француске војске. Такође се помишљало да се једна енглеска дивизија стави под команду ђенерала Анри-а. Боље је да се одустане

¹ Од 15 септембра 1918 г. Анри, командант француске војске на солунском фронту, поступно је премештао свој штаб из Флорине у Битољ, Прилеп и Скопље.

од овога, јер је британска Влада мало расположена да цепка свој експедициони кор који држи у Македонији. После 7 октобра ваљало је образовати за ђенерала Бертелоа „дунавску војску“: солунски ђенералштаб формирао ју је из остатака I групе дивизија и 30-те дивизије, које је узео од француске војске и деташовао ђенералу Кретијену, команданту окупационих трупа у Бугарској. Око половине октобра појавила се епидемија грипа са великом смртношћу, те је ђенерал Анри био приморан да остави 57-му дивизију близу Битоља, а 156-ту у Кичеву.

Из ових разлога француска војска на солунском фронту није могла потпуно да одговори „директивама“ добивеним од главнога команданта.

* * *

Но, гоњење није ниуколико успорено.

I српска Армија, после заузећа Ниша, само је сачекала да јој се продужи њено лево крило II српском Армијом и десно француском војском; провизорно је II армију заменила српска коњичка дивизија, а француску војску коњица ђенерала Жуино Гамбете; затим, напредујући обема моравским обалама, продужила је истом жестином, истом смелошћу, истом младићском жилавошћу своје напредовање ка северу.

Потиснув непријатеља који је покушао да је заустави на ушћу западне Мораве¹ задала му је пораз код Параћина (22 до 23 октобра). Услед овог догађаја Аустро-Немци су се деморалисали, одрекли се одбране јаким положаја код Крагујевца и журно се повукли према Дрини, Сави и Дунаву. Маршал Макензен изгуби наду да ће се моћи одржати у Србији, те му је, од тада, била једина брига да очува железничку пругу Букурешт—Оршава—Будим-Пешта.

Међутим, претходница француске војске, чим је стигла у Пирот, ангажовала се у десно од српске вој-

¹ Висови Сталаћа и Ражња чине врло солидну баријеру која задржава приступ моравској долини.

ске, у циљу да је потпомогне и да пресече комуникације на Дунаву. Стављена под команду ђенерала Патеја, који је командовао 2-ом групом дивизија, образована је била из двеју јединица, које је бугарско примирје затекло испред главнине француске војске: најпре 17-та колонијална, чији је један батаљон од 8 октобра скантонован у Софију,¹ затим из 76-те дивизије, упућене Скопљу, са којом се, како се опомињемо, укрстио ђенерал Жуино Гамбета. Осем овога, Патејевој групи придата је 20 октобра и француска коњичка бригада. Најзад, одред Тренијеа, који је у Митровици смењен II српском Армијом, стигао је у Ниш 25 октобра да се споји са истом групом. 3-ћа грчка дивизија под командом ђенерала Тренијеа, која је дошла са левог крила, где је много помогла заштитним операцијама, имаће част да покаже боје своје заставе становништву северне Србије.

Ако би Патејева група имала да се упути према северу долином јужне Мораве (преко Скопља—Куманова—Врање—Лесковца—Ниша), маршујући позади I српске Армије, не би успела да стигне на време. Али тајни члан № 1 Примирја од 29 септембра 1918 г. предвиђа коришћење бочне линије Ђустендил—Софија—Пирот—Ниш, као и осталих бугарских комуникација:

Евентуални пролаз савезничке војске преко бугарске територије, исто као коришћење железничким путовима, друмовима, речним путовима и пристаништима, биће предмет специјалне конвенције између бугарске Владе и савезничке Врховне Команде солунске војске. Преговарања по овим питањима отпочеће најдаље у року од 8 дана. У њима ће се обухватити исто тако контрола телефона, телеграфа и бежичних телеграф. станица. Представници ђенерала Франше д' Епераа у Со-

¹ 1-ви батаљон 54-ог пука колонијалног прва је савезничка група која је угарнизонирана у непријатељској престоници, у рату 1914 до 1918 године.

фији и бугарска Влада решили су, према томе, да се транспорт Патејеве групе има извршити железничком пругом. Пренос је отпочео 14 октобра и 17-та колонијална дивизија стигла је у Пирот 22, која је одмах истакла своју претходницу до Књажевца.

Али, ко пешадији крчи пут? Опет коњица ђенерала Жуино Гамбете. Много раније од колонијалне дивизије њене су извиднице прошле Књажевац, а 19 октобра појавиле су се пред Зајечаром. Добив извештај да је Видин евакуисан, истог је дана наредио 76-ој дивизији да стигне до дунавског лакта који чини ова река између Видина и Лом-Паланке. Благодарећи нашој коњици, 34 дана после почетка офанзиве на Могленским стенама, лепршала се тробојка на обалама ове реке. Захваљујући њој беше ослобођен врло значајан борски бакарни рудник, властитост француског друштва. Благодарећи њој ми господаримо свом десном дунавском обалом од Неготина до Видина. И док је на северу, на сектору Ђердапа и Турн-Северина, стално узнемиравала непријатељске заштитнице, дотле су на југу батаљони 76-те дивизије проширили окупацију до Лом-Паланке.

Француска активност на Дунаву отвара серију епизода које се убрајају у најживописније овога рата. Да им се равне нађу, ваљало би нам се вратити ратовима Прве Републике, када су Пишегријеви хусари заробили залеђену холандску флоту код Зидерзеа.

Од свог доласка на ломпаланачке висове, 76-та дивизија ставила је под ватру својих топова 37 непријатељских шлепова, које је приморала да се насучу на левој обали ове реке. Наше су трупе успеле да их поново пусте на воду и доведу на бугарску обалу. Аустроугарски монитори, бесни што нису успели да ово спрече, извршили су бомбардовање ломпаланачког пристаништа. Некорисна репресалија: дунавски пут, од животне вредности за Централне Силе, затворен им је дефинитивно.

21 октобра један аустријски авизо искрцао је уз-

водно од Лом-Паланке једног парламентарара. То је био бродарски официр, који је имао мисију од стране шефа дунавске флотиле, а у име маршала Макензена. Овај је официр дошао да добије тачна обавештења од ђенерала Патеја, да ли је француска команда решена да запречи дунавску пловидбу, или је она одобрава да 26-ог, саобразно конвенцији учињеној са Бугарском. Ђенерал се ограничио само да га подсети, да Антанта није закључила никакав споразум с Аустро-Угарском. И парламентар је отишао, разумев да је пловидба забрањена.

Пред Видином и Лом-Паланком патроле 76. дивизије прелазиле су у два маха на северну обалу и после једнога опасног извиђања на румунској територији довеле су собом и заробљенике. Непријатељска артилерија отворила је јаку ватру из 105 и 150 за које су време аустроугарски монитори безуспешно покушавали да прођу баражну ватру наших батерија од 75.

За ово време је на западу I српска Армија продужила гоњење са неутољивом жестином. Ништа није било у стању да саломи њихов налет, ни умор, ни оскудица у муницији,¹ ни оскудица у храни и обући. Победиоци код Параћина, констатујући свуда јако растројство немачких дивизија, увидели су да ће бити остварена њихова жеља. Јер, од тада је било неизбежно заузеће Београда.

Извесно је да се ниједан човек од срца неће устезати да се диви овим јунацима који, прешав за 45 дана више од 500 km., улазе у своја мила села после трогодишњег тешког изгнанства, трче да се увере да њихови родитељи, њихови пријатељи нису помрли, а затим отргнув се из њиховог загрљаја, стижу своје батаљоне, да до краја изврше своју дужност са својим друговима: да ослободе Србију.

¹ Пренос муниције могао је се вршити само биволским колима и то у најмањој количини; дивизије прве борбене линије имале су муниције само за један дан.

1-ви новембар 1918 г. биће за Београд један општи дан светковине, незаборављен у историји ове вароши, где не само људска бића, него и домови и зидови окићени заставама осећају срећу ослобођења. Овог јутра у 10 час. и 30 мин., усред једне радошћу опијене групе, у Београд је свечано ушла дунавска дивизија на чијем је челу био Војвода Бојовић. За неколико часова заборавиле су се све патње, утешиле су се све жалости.

* * *

Ма колико да је кратко ово наше излагање, оно ризикује да учини неправду, ако би прећутало да говори о улози левога крила. Од четири одреда које су Савезници упутили Елбасану, Тирани, Призрену и Митровици, сваки заслужује да му се опишу услуге које је он указао у овим операцијама.

Сутра-дан по поразу XI немачке Армије, ђенерал в. Пфланцер Балин, командант XIX аустроугарског кора, имао је оголићено своје лево крило.

Бојећи се да не буде обићен, ако би се савезничка војска појавила у позадини његових комуникација, повукао се Драчу. Али се прво постарао, да западно од Охрида образује снажну бочну заштиту, која ће дати отпора потиску наше 57-ме дивизије. После тога је XIX аустроугарски кор почео вршити методичну евакуацију Берата, а потом, 3 октобра, извршио опште одступање према целокупном фронту XVI италијанског корпуса.

Међутим, здравствене прилике код Италијана поправиле су се од половине септембра и ђенерал Фереро већ је тада имао средстава за снабдевање, које га је недавно спречавало да суделује у нашој офанзиви, јер је могао форсирано маршовати за Аустријанцима, који су се повлачили у северозападном правцу. Када је наша 57-ма дивизија доспела 7 октобра пред Елбасан, она је била радосно изненађена видећи да су наши Савезници Италијани већ господари ове вароши.

А, како је било некорисно да своје акције подчини раду ђенерала Ферера, она је Италијанима оставила бригу да очисте од непријатеља јужни део Арбаније.

Даље у десно, једна српска колона, која је кренула од Охрида на север, ушла је 4 октобра у Дибру и скренула на југозапад, затим, не плашећи се ни рђаве сезоне ни дужине марша, продужила је наступање Тирани, где је стигла 10 октобра. Четири дана доцније, састали су се са овом колоном неки делови XVI италијанског кора. На основи међународног споразума, који је дотле био непознат савезничкој солунској војсци, наши су италијански савезници полагали да они сами остану у Тирани. Ништа оправданије; одмах се задовољило њихово тражење, а српска колона враћа се у Дибру.

С друге стране француска војска упутила је сектору Тетово—Призрен 58-ми стрељачки батаљон. Аустро-Немци су веровали да су сигурни у овој дивљој и планинској земљи. Али, 11 октобра претходница стрељачког батаљона ушла је у Призрен и, међу многобројним заробљеницима, заробила је ђенерала Арбина в. Стадлера, аустријског администратора Арбаније.

Четврти одред, много јачи, оперисао је у североисточноме правцу са своје три мале колоне, дуж железничке пруге Скопље—Митровица. Од стране Арбаније он је допунио наш систем осигурања и вршио је заштиту француских дивизија које су се прикупљале и кретале од Скопља северу. Састав овога одреда био је: једна бригада 11-те колонијалне дивизије, два пука 3-ће грчке дивизије, затим дивизион француске коњице (4-ог афричких стрелаца). Овај се одред већ одликовао под командом ђенерала Тренијеа при прелазу преко Черне, затим у току марша Скопљу, на коме је суделовао у коњичкоме рејду.

Он је преко планина гонио невероватном брзином Немце и Аустријанце, који су тежили да се докопају Саве и Дунава, те их је 4 октобра изненада опколио у Качанику и спречио их да поруше станицу, па им

је отео, поред једне стотине заробљеника, 30 топова разнога калибра. 7-ог је без задржавања продужио гоњење дуж железничке пруге, тако да је одред стигао у Феризовић, где су 22 топа обогатила наш плен. 10-ог је ослобођена Приштина; 12-ог после успешне борбе 4-ти афрички стрељачки упао је у Митровицу, заробив вагоне, локомотиве, магацине хране и једну болницу.

Одмах по томе понудиле су своје услуге ђенералу Тренијеу комите српске, арбанашке и црногорске. Ове комите које се нису дале ухватити, које целати Србије никад нису могли да истребе, успркос ратним судовима и смртним казнама, у масама су напуштали своје домове. Сва је Србија узаврела и личила је на организам који енергично хоће да се ослободи отрова. Старци, жене и деца нису чекали да се ми приближимо па да отпочну протеривање свога угњетача. Када су наши афрички стрелци 13 октобра стигли до пећских предграђа, становништво им је похитало усусрет, свечано им је предало заробљенике које је похватало оно само: више од 600 Аустро-Немаца, међу којима 25 официра. Пре но што су стигли у Нови Пазар, после у Краљево, тирани су се пели својој Голготи: при пролазу кроз теснац вребали су их сељаци, убијали из карабина, рушили мостове, одузимали им аутомобиле и други материјал. Ова герила убрзала је наше наступање. Од 14 октобра афрички стрелци држе Н. Пазар; 15-ог је италијанска коњица стигла у Драч, а Црногорци су се побунили кад су сазнали за наш долазак.

II српска Армија могла је сменити одред Тренијеа у околини Митровице тек од 20 октобра: њен задатак неће бити тежак. Биће јој главна дужност, до момента дебушовања на босанској граници, да се брзо развије улево од I српске Армије.

Тако су се проткале војне и политичке операције: заштићавајући са западне стране I српску Армију, маневрима левог крила ослобођена је Арбанија, Црна Гора и Босна са Херцеговином.

Једна од најтежих брига Врховног војног Савета, усред овог врења, била је да спречи да индивидуални интереси не обладају општим. Југословенски пук, који наступа у правцу јадранске обале, где је француска марина добила налог да га снабдева, у триумфу је прошао 30 октобра Скадар, 31-ог Подгорицу, 4 новембра Цетиње и 8-ог Котор. Али, једновремено с тим, XVI италијански кор такође маршује Скадру, јер нема вере да ће његов утицај остати на зони њему одређеној између Валоне и ушћа Маће. Да би се отклонила распра оружјем, Савезници су одлучили, да варош Скадар поседне међународни гарнизон, под командом Француза, пуковника де Фурту. С тога је 58-ми стрелачки батаљон одмах напустио Призрен, да се настани у Скадру, где је стигао пре Италијана, ноћу између 1 и 2 новембра.

Захваљујући овим предохранама, које чине част савезничкој мудрости, ништа није помутило срећу са којом су Срби, благодарећи Богу, прославили ове догађаје не само у Београду и на Цетињу, него и у Босни и Херцеговини. У Загребу се образовала југословенска Влада која је прокламовала Краља Петра, а велики број возова, сакупљених у Вишеграду, пренео је у Сарајево тимочку дивизију.

* * *

3-ег новембра 1918 увече Врховни Командант италијанске војске, ђенерал Дијац, потписао је у вили Ђусти два протокола по којима непријатељства са аустроугарском војском имају да престану 4 новембра у 15 часова. Мислило се да се ова капитулација односи на целокупну Аустро-Угарску.

У ствари ништа није разумљивије од овога, ако је двојна монархија претрпела пораз? Али, она се распала. Разне државе из којих се она састојала похитале су да се од ње оцепе, противно њеној жељи. Свака је хтела да живи својим животом, па и Угарска,

koja je među ovima najvažnija, takođe je htela da postane neutralna Država.

Dva mađarska potpukovnika javila su se srpskoj predstraži 3 novembra u 11 časova, kada se u vili Busti pregovaralo u punom jeku; objavila su da je Austro-Ugarska prestala postojati i da Ugarska teži da zaključi zasebno Primirje sa savezničkom vojskom na solunskom frontu.

Drugim rečima, nova mađarska Vlada unapred ne priznaje Primirje zaključeno u vili Busti, делом аустријске Врховне Команде.

У времену када је ђенерал Франше д' Епере известио Клемансоа о доласку мађарских официра и о чисто војничким условима, које је он сматрао да може учинити да би обуставио непријатељства, у том је времену Угарска Влада 4 новембра наредила својим војницима да положи оружје и да се врате својим кућама. Убрзо, већ 5-тог новембра, отвориле су се дуге театралне серије које је Угарска припремила Савезницима: Граф Карољи, председник угарског министарства, под изговором да Румуни, Југословени, Чеси и Пољаци грозе њиховој територији и отаџбини, саветовао је мобилисане војнике да се врате својим јединицама.

У истини, Austro-Ugarska монархија замењена је анархијом, као што су се пристодушном изразили посланици загребачког народног Савета. Централна власт не постоји. У Будим-Пешти радници и војници праве закон, исто као и у Москви.

У том времену ђенерал Франше д' Епере желео је да сазна, да ли се примирје у вили Бусту, о чијем је преговарању сазнао преко телеграфа, односи и на балкански фронт, као и да ли треба преговоре продужити са угарским представницима?

Париз је одговорио, да су од вредности само преговори који се воде у вили Бусту и да се само његове одредбе могу да примене.

Али, муњевити распад Austro-Ugarske повукао је за собом хиљаду тешкоћа које ђенерал Дијац није

предвидео. Двојни протокол од 3 новембра 1918 г., добро проучен, изгледа да се само тиче италијанских интереса. Једва ако чл. № 5, који цитира извесне одредбе о пловидби по Дунаву и Црном Мору, чини масу алузија на балканско војиште.¹ Неопходно је потребно да се регулише судбина овога фронта одредбама које би се изражавале мање сумарно.

Гроф Карољи са своје стране, желећи да учини крај патњама Угарске, изразио је жељу да се што пре састане са ђенералом Франше д' Епереом.

Када је 7 новембра Краљевић Александар са ђенералом Франше д' Епереом ушао у Београд, очигледно је јасно за сваког, да се Примирје виле Ђусти, због многобројних спорних питања и његове сложености, не би могло да примени просто и на Угарску. Без сумње да Главни Командант неће пропустити, да се у довољној мери упозна са нарочитим инструкцијама које су му издате пре кратког времена, како у погледу железничких и речних путова у Србији, тако и за његову војничку заштиту. Али овај ће програм остати неплодан с погледом на многобројна питања која се истичу сваког дана.

Насигурно би се отклониле многе незгоде да се после бугарског примирја, онда када су политички и дипломатски проблеми поново почели да доминирају над војничким проблемима, за ове послове придао Главном Команданту савезничке солунске војске један од виших чиновника министарства спољних послова као технички саветник.

Ево једног примера. Новембра 1918 г., у Београду Савезници нису у довољној мери водили рачуна о румунским територијалним захтевима, израженим у уговору закљученом између Антанте и Румуније 1916 године, јер о томе тада они нису имали сазнања. Исто

¹ Члан 5 гласи: Потпуна евакуација, у року од 15 дана, свих немачких трупа, не само са италијанског фронта и Балкана, него и са свих аустроугарских територија. Интернирање свих немачких трупа које не би, пре тога рока, напустиле аустроугарску територију.

тако, због необавештености, они нису одредили демаркациону линију између Угарске и Чехо-Словачке.

Хоће ли се други примери? 4 новембра ђенерал Франше д' Епере похитао је да отпочне релације са новом угарском Владом. Међутим, како се могло преговарати са представницима једнога режима коме Савезници не признају легалност, могу ли се резултати ових преговарања сложити са тачкама Примирја у вили Ђусти?

Најзад, ђенерал Дијац био је уредно опуномоћен од стране свих савезничких и удружених Сила, док је ђенерал Франше д' Епере, при својим преговорима са Маџарском, опуномоћен само од француске Владе. Могу се назрети неугодности овакве непотпуне процедуре. Италија ће одбити да призна споразум у коме она није суделовала, а исто тако и Румунија.

Под овим ненормалним условима, француски и српски ђенерали, навикнути да им се строго ускрађује свака иницијатива у политичкој и дипломатској области, уздржаће се да пређу границе своје обичне надлежности. Војна конвенција коју закључе са Угарском имаће једини циљ, да Савезници добију у своју власт стратегијске дебушеје у Ердељу.

* * *

Када је Гроф Карољи дошао у Београд био је нерасположен. Њега није вређала званична делегација, одређена да га прати, али је био озлојеђен што се налазио под строгим надзором једнога агента револуционарног комитета радника и војника. Поред тога пратиоца, који као да је спао са вешала, није чудо што председник угарског народног министарства мисли како ће да одбрани своју кесу и свој живот, више но да води деликатне преговоре.

На конференцији 7 новембра, што је најжалосније, Гроф Карољи је признао да се не осећа довољно јак ни материјално ни морално, да може извршити одредбе Примирја закљученог у вили Ђусти! Недостатак

краљевске власти лишава га уставне потпоре. Бољшевички нереди, који су избили овде-онде, прете да се генералишу. Очекујући да му се организује каква била Народна Одбрана, он не располаже ни са каквом верном војском и нема никакве сигурне контроле над маршалом Макензенем и Кевешом. Он је желео да добије извесне политичне концесије, које су му потребне да би могао повећати свој утицај, и да може поштедети понос својих земљака. Али, како би могао ђенерал Франше д' Епере да прими ове услове? Ово није у његовој надлежности.

Са тих разлога преговарања пуномоћника нису успела. Гроф Карољи и његови пратиоци вратили су се у Б.-Пешту, замолив Главног Команданта да њихове жеље достави Владама Антанте.

Ђенерал Франше д' Епере побринуо се да у депеши послатој Паризу тачно одреди њихово и своје гледиште, да ће његове трупе продужити офанзиву дотле, док Маџари не приме услове Примирја закљученог у вили Ђусти.

Клемансо је ово одобрио. Свакојако, он није хтео да прекине, пре но што Савезници пажљиво проуче маџарске молбе. Он је наредио ђенералу Франше д' Еперу да извести Грофа Карољиа, да ће се француско-енглеске дивизије ускоро упутити на Б.-Пешту.

Ова вест, а још више од тога, немачка капитулација од 11 новембра, произвела је на Маџаре врло јак утисак. Не сачекавши одговоре Антанте на молбе Грофа Карољиа, Маџари су се изјаснили, да су готови да приме, у главним цртама, принципе углављене у вили Ђусти.

У том времену ђенерал Франше д' Епере био је на путу за Македонију. Није се могао вратити у Београд, али је зато опуномоћио ђенерала Анриа и Војводу Мишића. Два дана доцније могао је да телеграфише текст „војне конвенције тичући се Маџарске“, коју је потписао Бела Линднер, делегат угарске Владе, 13 новембра 1918 у 23 часа и 15 минута.

Како су три прва члана овог документа најважнији, корисно је да их овде укратко поменемо:

Пре свега, маџарске трупе имају се повући на север до линије која води са запада на исток преко Печуја, Баје, Суботице, током Мароша, Бистрице и горњег дела Великог Самоша (чл. I).

Противно Примирју виле Ђусти, којим се своди аустроугарска војска на 20 дивизија у мирно доба, овим уговором аустроугарска војска није целокупна демобилисана. Она је овлашћена да на ратној нози држи 6 дивизија и 2 коњичке, намењене за одржање реда у унутрашњости земље (чл. II). Као што се види представке Грофа Карољиа успеле су.

Савезничке војске имају право да окупирају сва места, све стратегијске тачке које буде одредио Главни Командант. Оне имају право да пролазе преко целокупне маџарске територије (чл. III).

Зар није акт од 13 новембра 1918 г. ремек дело дипломатске фирнесе? Ни у ком случају, довољно да је он једна војна конвенција која ће, целокупна, добро одговорити потребама ситуације пуне опасности. Пре но што би се лако одали критици, један судија треба да не заборави, да је ово Примирје закључено од стране Савезника, чији преговорачи нису имали среће да благовремено добију тачне и потпуне инструкције, а, са друге стране, да маџарски преговорачи, с тога што нису били формално признати од Антанте, нису имали ауторитет, те су се са великом муком борили у својој земљи са првим болшевичким лудилом.

Али, ма да су делегати савезничке солунске војске били одвојени и у неизвесности, ипак су се показали опрезни. Што су Чехо-Словаци били у стању да се учврсте, између децембра 1918 и јануара 1919 године, на територијама северно од Дунава и Ајпела до Римазомбата и све до Унга; што су француско-српске трупе могле да окупирају варош Арад и сегедински железнички мост; што су Румуни у Ердељу

могли да заузму варош Карлсбург, Колошвар и Нађ Бању, све се за то има да благодари одредбама чл. III.

Укупно поред неповољних прилика, војна конвенција од 13 новембра 1918 г. изванредно је добро постигла свој циљ: она је Савезницима огарантовала, према северозападу и северу, изванредне резултате Балканске Битке.

* * *

Док су Срби и Французи, уз садејство 3-ће грчке дивизије, победоносно напредовали према Нишу и Београду, снаге намењене да отворе Дарданеле савезничкој војсци концентрисале су се у равницама источне Македоније.

6 октобра сагласиле су се Владе: британска, француска и италијанска да образују, под командом ђенерала Милне, подчињавајући га ђенералу Франше д'Епереу једну „источну секцију савезничке војске“.

Са задатком да маршује противу Цариграда ова је „секција“ била образована не само од свих енглеских трупа (22-га, 26-та и 28-ма дивизија) и 122-ге француске дивизије, него још и из италијанске бригаде и три грчке дивизије (1-ва, 2-га и 13-та I кора), са наређењем да се овима придружи на Марици.

Овим елементима хтели су додати и неколико српских чета, у знак потпуне сагласности међу Савезницима. Али се од тога одустало. Био би грех одвојити Србе од величанственог рада који они изводе на свом рођеном земљишту. Осем овога овоме се противила велика тешкоћа за транспортовање.

Што се тиче Америчких Савезних Држава, оне су цариградској офанзиви придавали више пажње у колико су према раду у Македонији увек остали више индиферентни. Образовање „источне секције савезничке солунске војске“ дугује личној интервенцији Лојда Џорџа. Ђенерал Милне примио се команде да би га задовољио. Најзад, начелник царског ђенералштаба, уочи самог почетка операција против Турске, нашао

је за потребно да пошље ђенералу Франше д' Епереу једну војну мисију под командом ђенерал-лајтнанта Г. М. Брица, онда када је за време македонских операција енглеска веза била осигурана једним обичним пуковником.

Међутим, француска мисао стално управља овим предузећем: не само да највиша команда остаје у рукама ђенерала Франше д' Епереа, него је усвојен и цео његов план.

У току прве фазе Савезници су мислили да отпочну напредовање путем Једрене—Деде-Агач. У том је циљу ђенерал Милне, имајући 122-гу француску дивизију у центру и по једну британску дивизију на сваком свом крилу, старао се да изненадним нападом осигура на Марици три мостобрана: први код Једрена, други код Кулели-Бургаса, трећи код Ипсале. Ова су три мостобрана требала да буду довољно пространа, да би гро снаге могао без сметњи да дебушује и да железничка пруга не буде на домашају непријатељеве артилеријске ватре. То је био узрок што се одред ђенерала Милне концентрисао на простору западно од Марице, на линији север-југ пошав од Једрена ка Деде-Агачу.

За време друге фазе Савезници су поглавито дејствовали да се увуку између Турака на галипољском полуострву и оних који држе Тракију. Пешадија, која је имала да подигне мостобране код Једрена и Кулели-Бургаса, потпомогнута енглеским ескадронима, ангажовала се у борбу према југоистоку, хитајући да пређе Мурадли да би изашла на Мраморно Море. Када једном буду ешелонирани међу Луле-Бургасом, Мурадли и Родостом, моћи ће Савезници да предвоје турску војску.

Са друге стране било би дрско да се ова основна операција не заштити од десне стране, а друге снаге, користећи ипсалски мостобран са фронтом југу, између Кезана и Малгара, добиле су заповест да учине немобилним две или три непријатељске дивизије које

су се налазиле на простору између Маричиног ушћа и Дарданела. Једновремено с тим савезничка ће флота ставити под своју ватру оне батерије које се налазе у дну Еноског залива.

Ако би Турци покушали да реагирају против нашег левог крила, одред ђенерала Милне неће пропустити да их умири. 8-ма и 10-та бугарска дивизија, које нису демобилисане,¹ биће срећне, нема сумње, да могу заштитити лево крило ђенерала Милне. Никад побеђени не би могао наћи бољу прилику да поново задобије милост Антанте. Али му се ова прилика није указала.

Трећа и последња фаза је пад Родоста. Напашће се булаирски рт уз садејство флоте, да би се брзо заузела европска обала Дарданела. Све тешке батерије које стоје на расположењу биће концентрисане да отворе ватру против објеката на азијској обали. Када ове конструкције буду порушене, онда ће савезничка флота, пошто постане господаром Дарданела, упасти у пространи басен Мраморног Мора. Тада ће и Султан, доведен у опасност једновремено и са сува и са мора, безусловно морати да капитулира.

* * *

Одређених осам пешачких дивизија за „источну секцију савезничке солунске војске“ журно су се прикупљале првих 15 дана месеца октобра.

Изванредно тешке етапе преко источне Македоније прелазиле су Драму, Ксанти, Ђумулцину, Деде-Агач и Димотику и водиле су до тракијско-бугарске границе. 122-га француска дивизија била је претходница ђенерала Милне.

Што се тиче британске војске она је према Турској кренула у две колоне. На северу 26-та дивизија употребила је железничку пругу Радомир—Софија—Пловдин да се искрца у Мустафа-Паши. На југу, друга колона, образована од коњице и 22-ге са 28-ом ди-

¹ На основи чл. 2. бугарског Примирја.

визијом, приближивала се Кавали и Деде-Агачу дуж обале Егејског Мора.

Ако грчке јединице извршују своју концентрацију са мање брзине, то је са разлога, што пре 25 септембра 1918 године оне нису имале аутономни организам. Њих су били разделили међу ђенерале Анриа, д' Анзелма и Милна: било је тешко поново их груписати. Па ипак, мало по мало грчке су се трупе груписале у „секцији“ ђенерала Милне у Македонији. Међу њима је било не само три дивизије I кора, које су биле на Струми против II бугарске Армије, него и дивизије критска и сереска, које су биле придате британској војсци при маневру против Дојрана, и најзад архипелашка дивизија, чија је I група показала своју вредност на десној обали Вардара. За три недеље, два грчка корпуса, I и онај Народне Одбране, била су комплетирана и очекивала су знак за полазак.

Ево, већ се залази у последњу десетину октобра. Ево, ђенералштаб већ довршује проучавања задатка који му је дао ђенерал Милне, на основи издатих му инструкција од стране ђенерала Франше д' Еперае. Ево, три нападне дивизије стоје на одређеним им тачкама на десној обали Марице. Ускоро ће бити готове да се крену.

Ове је припреме опазио и непријатељ.

Чак и после уласка Британаца у Дамаск, Турци су се још заносили илузијама. Они су се надали да ће умор, сезона киша, претерана дужина комуникационих линија, немогућност снабдевања и недостатак попуна зауставити опасно напредовање маршала Аленбија. Али, на вест да Савезници групишу знатне снаге на њиховој тракијској граници, охладно је њихов оптимизам.

Они су одигравали своју последњу карту. Одричући се да се боре против ђенерала Франше д' Еперае, хитно су довели угледног енглеског заробљеника, ђенерала Таусхенда (Tawushend), побеђеног код Кутел-Амаре, о коме су се бринули да му сужањство

учине сношљивим, па су му без оклевања изјавили, да отоманско царство нуди капитулацију, молећи га да се прими посредништва код Сера Сомерзета Артура Гаф Калторпа (Sir Somerset Artur Gough Calthorpe), вице-адмирала Главног Команданта британске флоте у Средоземном Мору.

Одмах после овога отпочети су преговори у мудроском пристаништу (острво Лемнос), на британском броду *Агамемнону*, између адмирала Калторпа и три турска делегата; Рауф Беја, министра морине, Решад Хикмет Беја, државног подсекретара министарства спољних послова и ђенералштабног потпуковника Садулах Беја. Ти су се преговори завршили конвенцијом од 30 октобра 1918 године.

Не може се у двадесет реда резимирати један од најинтересантнијих преговора овог времена. Поред тога што би било индискретно да се још данас излажу детаљи мудроске конференције, било би то овде од споредног значаја а и неопортуно је, пошто при томе послу савезничка солунска команда није имала никаквог удела. Од интереса би било да се проуче нарочите погодбе под којима је адмирал Калторп руководио овим преговорима за које је „он овлашћен од стране британске Владе и у договору са њеним Савезницима“.

На основи мудроског примирја, непријатељства између Савезника и Турака престају 31 октобра 1918 год. у подне.

Према томе, ни офанзиве на Марици неће бити.

Саобразно инструкцијама савезничких Влада, и у сагласности са ђенералом Милне, ђенерал Франше д'Епере окупираће европску Турску међусавезничком војском, под командом ђенерала Вилзона.¹ А Слава да победе тробојку на обалама Мраморног Мора пала је у део 122-ој француској дивизији: лепо признање трупама које су заузеле Добро Поље за време ове зна-

¹ Међусавезнички кор под командом ђенерала Вилзона имао је једну енглеску дивизију, једну француску дивизију, један италијански и један грчки одред.

мените битке 17 септембра 1918 год. којом је решена савезничка победа.

* * *

Опомињемо се да се ђенерал Франше д' Епере решио, сутра-дан после бугарског Примирја, да једну дивизију пошље на Дунав.

Осем тога што је овај покрет имао да мотри на прелазе преко ове реке, он је имао и задатак да заштити десни бок главне операције управљене Београду; једновремено он је маскирао леви бок другостепене операције против Цариграда. Али извршење овога задатка ометано је рђавим друмовима и железничким пругама, на којима је, осем овога, било још ванредног нагомилавања трупа. То је од малог значаја, пошто у првој половини октобра даљина је довољна да штити савезнике против аустро-немачких јединица које држе Румунију и пошто у почетку друге половине истог месеца искрцавање француске војске у пределу Видин Лом-Паланка заштићава десно крило српске војске. Ако би Макензен покушао да балканске борбе прошири према североистоку, тада би требало да пређе Дунав и преко Бугарске. Али ће се он тога добро чувати! Макензен не заборавља да Бугари имају три дивизије на ратној ноzi да би заштитили своје границе не само од Турака, него нарочито од упада аустро-немачког из Румуније.

У исто време у Македонији се сазнало, да некадашњи Главни Командант солунске савезничке војске, ђенерал Гијома,¹ напушта војно гувернерство Париза да би заменио ђенерала Бертелота као команданта V Армије, а овај је стављен на расположење ђенералу Франше д' Епереу 7 октобра, да би својим високим ауторитетом управљао нашом акцијом на Дунаву. Савезници на Балкану добили су наређење да без окле-

¹ У Паризу се мислило, око 25 септембра, да ће се ђенерал Гиљома вратити у Солун као виши комисар.

вања организују нарочиту војску која ће имати да оперише у Румунији.

Цео се свет обрадовао постављању ђенерала Бертелота. Услуге које је он указао румунској војсци, у трагичним тренутцима из јесени 1916 год.; изванредне поправке које је он умео да изведе код нашег Савезника само за неколико месеца; његова нарочита љубав према Француској; његова велика популарност у Румунији, а да и не говоримо о његовој углађености, биле су његове квалификације за положај команданта V Армије, намењене да се појави у Румунији као весник победе.

Противно томе, са негодовањем се дискутовало образовање „дунавске војске“, којој је замерано што прекида поново груписање наших тако активних трупа. Ово је, у истини, много неправо. Јер, зар је баш једна цела војска потребна да се заштити бок наших колона на северу и истоку. Не. Била би довољна само једна дивизија. Не решава се судбина Аустро-Немачке у Румунији, него у Србији и Угарској. Најбољи је доказ што ће Макензен, изолован са леве стране, бити приморан да се одбаци у Украјину, ако би Срби и Французи успели да му пресеку комуникације са Будим-Пештом.

Шта више, да ли је солунски ђенералштаб моћан да организује једну нову војску у времену када се напреже да формира „источну секцију“ за ђенерала Милне? Зар нису немобилне две француске дивизије због грипа? Како се могу прикупити трупе на румунској граници пре половине новембра, или раније?

Овај необичан пројекат за образовање „дунавске војске“ могао би се лакше оправдати да је Антанта у овом времену усвојила једну опредељенију политику на истоку; да је, по ослобођењу Румуније, помишљала на Савезнике који заслужују не мање симпатија: на Русе, које није могла на време да деблокира дарданелским предузећем и којима је дужна да олакша двогубу тиранију — немачку и бољшевичку. Разуме се, ако се ова замисао буде прихватила, да онда неће

бити довољна само једна дивизија за ово остварење, него ће за тај циљ бити потребна једна цела војска. Али, да ли је овај аргуменат тачан? У оскудици веродостојних података, ништа нас не овлашћује да верујемо да је Антанта у октобру 1918 год. имала један програм за дужи рок, који би се тицао реда у Русији.

Оно што не подлежи никаквој сумњи то је, да су Савезници на Балкану, од којих се није тражило тумачење париских загонетних инструкција, већ да их што брже извршују, извршили своју дужност упињући се да једновремено створе „источну секцију“ и „дунавску војску“.

Ђенерал Бертелот, стигав у Солун, види да су му намењени остатци I групе дивизија: ђенерал Анзелм који је њоме командовао, његов штаб и 16-та колонијална пешачка дивизија. Француска му је војска ставила на расположење 30-ту дивизију и 4-ти пук афричких стрелаца. Очекујући да 30-та дивизија буде транспортована од Скопља на Дунав, 76-та дивизија деташовала је у Рушчук једну артилеријску групу и 210-ти пешачки пук: њихова је улога била да заштите концентрацију дунавске војске и да спрече сваки саобраћај на реци. Овом општем напору придружили су се и Британци: они су послали своју 228-му територијалну бригаду да окупира црноморска пристаништа Бургас и Варну, а њихова 27-ма дивизија возом је пренета из Радомира у Рушчук и Разград.

При свем неизбежном спором кретању, истакнути делови ђенерала Бертелота прешли су Дунав 10 новембра узводно од Рушчука, истог вечера форсирани су Ђурђево, а 11-ог ову су операцију проширили према Свиштову и Никопољу, па пошто су ова три мостобрана чврсто организовали и међусобно везали, подсмевали су се непријатељској артилерији и авијацији, знајући да ништа не може зауставити њихово надирање.

Док су наши 210-ти, 61-ви, 58-ми и 40-ти пук прелазили Дунав, Румунија је објавила мобилизацију и

њене су трупе, на велику радост свих Савезника, поново ушле у сцену 10 новембра 1918 г. Благодареви том догађају, уочи саме немачке капитулације, наши су румунски Савезници из 1916 и 1917 г. окусили задовољство да суделују на конференцијама у Паризу. А 1 децембра, када су румунски краљ и краљица поново дошли у своју престоницу, имајући ђенерала Бертелота поред себе, на букурешким улицама гледало се заједничко дефиловање одреда компонованих од француске, британске и румунске војске.

Ови резултати имају неоспорне и политичке и дипломатске вредности. Међутим, ваља рећи истину, са војничке тачке гледишта, сав је интерес концентрисан на експлоатацију коју извршује српска војска. Прешав Дунав и Саву још првих дана месеца новембра, она је стигла у Вршац, затим у Нови Сад, па продужила напредовање Темишвару и Араду, чврсто решена да пресече главну непријатељску комуникацију између Букурешта и Б.-Пеште.

Исто тако правичност захтева да се удари гласом на ово: што је Румунија била у стању да отвори ватру неколико часова пре општег престанка непријатељства, има да се благодари енергичности са којом су се Срби, у друштву са француским трупама, ангажовали на северу од Дунава. Ако се Араду ма колико загрози, Немци више не би били сигурни у Румунији.

Немачки командант увиђа то. После битке код Парафина (23 октобра) маршал Макензен признао је, истина мало доцкан али одсечно, да је Србија неповратно изгубљена за Централне Силе. Затим, у времену када је Антанта једно иза другог закључивала примирја, 30 октобра са Турском и 4 новембра са Аустро-Угарском, он је разумео да, ако се немачке дивизије што пре не евакуишу из Румуније, оне ће бити заробљене. Хтети јогунасто бранити леву обалу Дунава од Ђердапа до Црног Мора значило би изложити се поразу. Маршал Макензен никако неће учинити ову капиталну погрешку: он је наредио повлачење

главнине своје снаге прво са линије Турн-Северин—Крајова—Букурешт—Бузеу—Роминику—Сарат; затим оставив знатне заштитнице у Крајови и Букурешту, повукао се још даље, на линију Таргују—Питешће—Тарговиште—Плојешће—Бузеу. На послетку, окупациона војска припремила се да води борбу у одступању преко Ердеља, имајући своје десно крило заштићено XI Армијом.

Врло мудро решење. Али, ђенерал Франше д' Епере, који је све ово предвидео, решио се да Немцима запречи пут за Угарску; а у то исто време и дунавска војска, појачана румунском, добила је заповест да одступање ове немачке војске преобрати у неред.

Овај је маневар прекинуо радиотелеграм који је целом свету објавио потпис немачког примирја, 11 новембра 1918 године.

Макензенови подчињени команданти претварали су се да ништа не знају о овом мучном догађају. Ванредно је чудновато да они о томе нису били обавештени и да нису имали никакве званичне оријентације. Они су продужили непријатељства бомбардујући станицу Лом-Паланке (11 и 12 новембра), или рушећи разне објекте у пределима Румуније преко којих су одступали.

Ђенерали Анри и Бертелот били су приморани да пошаљу комисију у Б.-Пешту и Синају, да би опоменули наше непријатеље на одредбе примирја и да се заједнички договоре о начину његове примене.

За време овог пута наши су делегати посматрали како Макензенове војске слободно користе мађарске железничке пруге у повратку за Немачку. Ван сумње ову праксу морамо подносити до 19 новембра. Али после тога датума то би била опасна повреда примирја од 13 новембра, јер члан 9-ти ове конвенције прописује:

Рок од 15 дана за прелаз и бављење немачких трупа преко Угарске, рачунајући од потписа примирја од стране ђенерала Дијаца (4 новембра

15 часова). Поштанске и телеграфске комуникације извршиваће се само под савезничком војном контролом. Влада маџарске обавезује се да неће пропустити за Немачку никаква војничка саопштења.

Опоменута је Влада у Пешти, да служење маџарским железницама, после 19 новембра 1918 год., од стране немачких трупа, повлачи њену одговорност. Исто тако опоменута је да № 5 војне конвенције Дијачевог Примирја допушта интернирање „свих немачких трупа које, пре овога рока, не буду напустиле аустроугарску територију“.

Против овога маџарски министри нису ништа протестовали. Они су се ограничили на изјаву, да су немоћни да забране пролаз немачким дивизијама, нити могу захтевати њихово интернирање, јер за то немају никакву јаку војну силу.

Кад би Маџари потајно фаворизирали њихове дојучерашње Савезнике, ко би се могао томе чудити? Наивно би било рачунати на њихову искреност да ће спречавати бегство немачких дивизија. Што ово доказује то је да наше колоне заплењују у Маџарској знатне количине материјала, док број њихових немачких заробљеника једва прелази 6000 људи.

Али, Гроф Карољи, приморан од ђенерала Анриа, пристао је да интернира маршала Макензена и његову свиту, у тренутку кад ови буду пролазили Б.-Пешту својим засебним возом. Он им је за становање одредио замак у Поту, недалеко од маџарске престонице, са стражом од самих маџарских војника.

Дуел између маршала Макензена и ђенерала Франше д' Епераа завршен је врло драматично. Кад су Савезници сазнали, из врло поузданих извора, да маршал има намеру да се користи предусретљивошћу својих тобожњих чувара, те да кришом побегне у Немачку, решили су се да то спрече. 5 јануара 1919 г. два ескадрона мароканских спахија опколили су замак у Поту и кад су се уверили да је ту и сам Макензен,

одвели су га под јаком стражом у футошки замак, близу Новог Сада, и ако је он против овога протествовао.

Доцније је маршал преведен у Солун. Тамо је могао видети изванредно пристаниште, трговачки обетовану аустроугарску земљу, куда је некада немачка пропаганда распростирала гласове о своме неизбежном и триумфалном доласку. Са како лажном речитошћу није она тада указивала Грцима на освајача који је произвео страховиту катастрофу руском царству, непобедног Стратега са својих 300.000 војника и са својом изванредно моћном артилеријом, само да би помутили грчко расуђивање и одвратио их да иду за мудрим и племенитим саветима Венизелосовим. Ево, најзад, маршал је приспео у ову варош, коју је тако страшно прижељкивао, где је штаб његових противника Сараја, Гијома и Франше д' Еперае. Војни аутомобил брзо га је пренео са источне станице у некадашњу вилу француских авијатичара. Који су разлози што гомила равнодушно гледа како се он удаљује?

Јер маршал Макензен улази у Солун као ратни заробљеник, више месеца после савезничке победе на истоку.

* * *

Саветујући се у Француској, месеца августа 1918 год., Антантини саветодавни експерти начелно су одобрили општу офанзиву у Македонији, само у толико у колико то предузеће неће тражити помоћ са западног фронта и да неће скренути никакав транспорт у своју корист.

С тога, од 15 септембра до 13 новембра 1918 г. савезничкој солунској војсци није дата никаква нова снага. Једино је Клемансо послао танкове, али како су доцкан стигли, они нису ни суделовали у германско-бугарскоме поразу ни у биткама на Балкану.

На многе понављане молбе српског министра војног, командант солунске савезничке војске настојавао

је у Паризу, да се ослободе сви југословенски заробљеници задржани у Италији и да се предаду српским властима. Да су се наши пријатељи Италијани решили у јуну 1918 г. да пошљу 18.000 Југо-Словена у Солун, Савезници би могли имати у септембру две дивизије више. Придате српској војсци ове су јединице могле да укажу неоцењиве услуге, судећи према сјајној вредности југо-словенске дивизије, о чему је она дала доказа у македонској офанзиви.

У толико је више жалити њихово одсуство, што су Савезничке Владе, у току балканских битака, наређивале солунском ђенералштабу формирања нових одреда, као што су „источна секција“ ђенерала Милне и „дунавска војска“ ђенерала Бертелота. Да ли ће бар да им се помогне у овом тако тешком задатку? да ли ће се овим војскама у изгнанству дати неколико допунских пукова? Не, то се није учинило. Напротив, октобра 1918, Француска, Велика Британија и Италија сагласиле су се, да још више смање своје македонске контингенте. Зашто? Зато што су решили да концентришу своје снаге на западном фронту.

Па, како се могла задобити победа на Балкану при свем том што су извршене оволике рестрикције и снага и материјала?

* * *

Ова се победа могла задобити само зато што је, у времену пред добропољском офанзивом, на мекедонском фронту створено једно узајамно и апсолутно поверење између команде и трупе.

Кад је дошло време да се отпочне дејство, команда се није плашила да прими на се највећу одговорност. Када се једном на то решила, она је својим наредбама врло вешто довела у сагласност обазривост са одушевљењем, смотреност са дрскошћу. И ако су војни радови били анонимни, ипак је место да овде подсетимо на једну јавну сведоџбу, коју је из-

дао строги судија, ђенерал Франше д' Епере, после бугарског примирја, својим сарадницима у штабу.¹

Трупа је својим држањем задивила чак и оне који су најбоље знали шта се од ње у овом послу може очекивати. Ма колико да су њени шефови били предузимљиви, она је ипак нашла начина да задиви њихову смелост својом брзином и дурашношћу.

Од ове две војничке особине брзина највише изненађује непристрасног посматрача. Одиста, одмах чим се погледа на карту Балканског Полуострва, мора се зачудити. За мање од два месеца Савезници су прешли са југа на север, са Моглене у Темешвар, више од 500 km. За то су време они ослободили, на западу и истоку, српску и грчку Македонију, Арбанију са Црном Гором, Босну, Херцеговину и Румунију; они су припремили офанзиву великог стила против Цариграда. Али, да би се боље схватило колико дурашности условљава ова брзина, ваља познавати земљиште на Балкану, недостатак железничких путова и друмова, његову сиротињу и беду, пустош; ваљало га је посетити и видети с пролећа 1918 год. када је било претрпано рушевинама, које му је причинио један непријатељ осветљив и неумољив.

Ван сумње је да ће се вазда цитирати са највећим похвалама самопрегоревање Срба, који су хитали Београду не бринући се о свом издржавању. Тешко ће бити да се претера у овој хвали. Али, зар нису и француски војници показали не мање стоицизма, јер су и они у току балканских бораба прешли целу Бугарску да би као стража стигли на Дунав. У тим већ северним пределима превремено настаје зимска сезона. Она овде почиње од октобра леденим ветром, воденим вихором, снежном вејавицом, несносним маглама, као и дугим зимским ноћима. Када су наши пешаци стигли на румунску границу, они су још били у танкој уни-

¹ Наредба Бр. 89 главног штаба савезничке солунске војске од 12 октобра 1918 год.

форми каки боје, коју су добили у Македонији, у времену највећих жега, те су с тога, сасвим разумљиво, дрхтали од зиме. Одело које је за њих приспело у Битољ још пре јесени, није могло после пробоја за њима да се пошље, због немања путова. Ово се одело морало вратити у Солун, да се одатле и преко Цариграда пошље на Дунав. До неких формација јако изолованих, као што су наше ескадриле у Бугарској, било је скоро немогућно доспети: оне не добијају ни писма, ни вино, ни плату. Кадшто само, преко океана блата, какав одважнији камионет подухвати се да им однесе инструкције и новости. Зар ови Французи, који су на Балкану тако одвојени од осталог света, не подносе јуначки своју беду?

Ова потпуно хармонична веза између команде и трупе, која је осујетила Макензенове рачуне; ова брзина и издржљивост, којима се има да захвали што неће бити и пете зимске војне, то су услови који су омогућили маршала Фоша да од 18 јула 1918 г. сузбије Хиндербургове хорде, на северном и североисточном фронту. И на Балкану као и у Француској рат је добивен истим војничким врлинама.

Треба стално понављати, пошто, неком чудном противречношћу извесна лица, која беху јавно признала јединство и солидарност свију европских фронтова за време рата, сада, после победе на Добром Пољу, показују неку тајанствену одвратност да признаду да се „случај“, крај овога дугог рата исцрпљења, десио у Македонији. Додељујући сами себи сверепо демантовање, они покушавају да створе затворену преграду између Француске и „спољних војишта“. Према овоме разликовању, за које се мислило да је укинато, савезничка победа на Балкану свела би се на епизоду исте важности као што је била активност наших храбрих малих одреда у Палестини и северној Русији.

Географске класификације су угодне, само ако се не заборави њихов искључно практичан карактер. Ниједан историчар не треба овога да се лиши. Али, нај-

зд, оне за њега представљају само једно средство. Оне не господаре његовом интелигенцијом као какав битан закон. А, нарочито га оне не одвраћају од његовог правог задатка, које он, извесно, ваља да зна и разуме. Дакле, рат 1914—1918 год. натура се његовом духу као један изванредан систем узајамне акције и реакције, чије еволуције могу да му остану вечито нејасне ако би, пошто је извршио анализу догађаја, пропустио да одмах испита, са не мањом пажњом, његове ближе и даље реперкусије. Укратко, он треба да има довољно гипкости да се постави у мислима, на место Стратега коме је бежична телеграфија, уклањајући даљину, више пута преко дана у току битке саопштавала извешћа са других фронтава. Изолирати у име географије победу на Балкану од победе у Француској, била би једновремена и неправда и апсурдност.

Материјално је немогуће говорити о једној а не и о другој. Као што се обе везују у идентичном сплету дејстава и узрока, где се не опажа ни најмањи недостатак континуитета, оне тако и образују, право говорећи, једну и исту победу. Овде све стоји у узајамној зависности, све је повезано једно с другим, све је опште у овом гигантском послу народа. Ђенерал Франше д'Епере, и поред своје моћне индивидуалности и свог јединствено изврсног плана, да ли би био победилац на Балкану, да једновремени напади маршала Фоша и постепено исцрпивање немачких резерва нису спречили Централне Силе, да на време затворе брешу у Моглени? Да ли би он становао данас у вили Енвер-паше у Цариграду, да његови претходници, ђенерал Сарај и Гијома, не беху учинили од савезничке војске код Солуна оно што су оне биле у пролеће 1918 године? Ван сваке је сумње, да је савезничка победа на Балкану главна последица страховитих бораба вођених у току 4 године између северног мора и Вогеца. С друге стране она је исто тако резултат незнатних и мирних, али не и неплодних, радова које су Савезници извршили од времена свога искрцавања у Македонији.

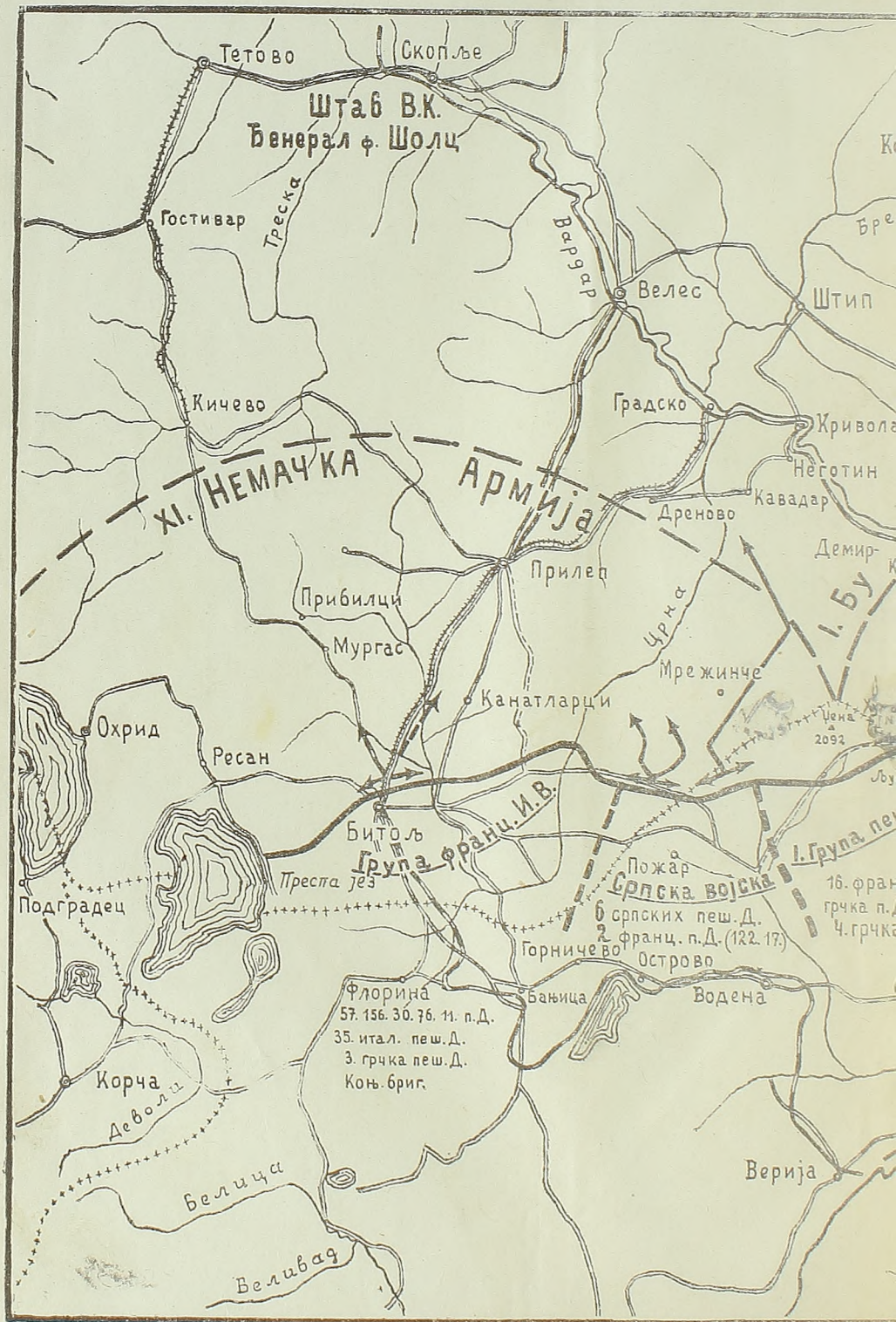
Јавност је о томе могла да се обавести и много раније, да је имала и најмање жеља да их сазна. Истина, њена се добра воља не може осумњичити, јер се она чуди што је до сада пренебрегнуто да се упознају најинтересантније особености балканске победе, према великом броју заробљеника, или по пространим територијама које је ослободила балканска битка. У истини ови се податци могу наћи у извештајима савезничке солунске војске, где су објављени. Али, престонички читаоци нису им поклонили довољне пажње. Њихова је пажња скренута на борбе које се воде у близини њиховој, на земљишту и под небом њихове Отаџбине, борбе чије топовске пуцње чују и прате. Ове тако јаке муке изазивају код њих само слабу радозналост за македонске извештаје. Њихова равнодушност и незнање узајамно се појачавају. Само је на тај начин добропољска победа могла бити потпуно изостављена, а да нико не буде увређен, онога дивног јутра, 14 јула 1919 г., када су се састале у Паризу, на елисејским пољима, најлепши егземплари Антантине победе. Кривица је до Македоније, што је она далека земља. И као што је Пол Дешанел приметио у Парламенту: „У свима временима то треба рећи, да Французи нису поклањали довољно пажње догађајима споља“.

Али ово се ни најмање са оправдањем не може однети на савезничку солунску војску. Нигде се француски геније није јаче истакао но у овој међународној експедицији. Осам француских дивизија боре се тамо у Македонији од 1915—1918 године. Од три главна команданта, који су у Македонији један другог смењивали, сваки је Француз. Отмена жеља да се помогне изнемоглој Србији, жеља која доминира над свима и коју су извесни наши Савезници огласили као врло сентименталну, задоцнелу и бесплодну, потекла је из францускога срца. То је искључиво француска иницијатива, како се изразио Лорд Киченер новембра 1915 г., када је прошао кроз Солун: Енглези су је одобрили само из пријатељске лојалности, да нас не би саме оставили.

Срби су прикупљени, излечени, одевени и опремљени старањем Француза. По наговору Француске, Антанта је помогла Грчку да се ослободи немачке тираније. Доцније је опет француска мисија реорганизовала грчку војску, обучила и кадром снабдела. Французи су авијатичари и код Срба и код Грка. Французи су ти који су покушали да култивирају, експлоатишу и прочисте македонско земљиште, за који се рад дугује Савезницима. Главна замисао да се предузме маневар 15 септембра 1918 г. француска је. Нападне дивизије, које су имале срећу да изврше пробој бугарског фронта, француске су. Француске су колоне верно пратиле Србе у њиховом триумфалном напредовању ка Београду и Маџарској. Новембра 1918 г. француске су трупе прешле Дунав. Онај који данас командује из Цариграда савезничком војском на Балкану није нико до победилац код Доброг Поља: ђенерал Франше д'Епере. Нећемо да нанесемо неправду својим Савезницима Британцима, Италијанима, Србима и Грцима, не заборављамо колико се дугује њиховој издржљивости и храбрости, њиховом самоодрицању и јачини њихове душе, ако овде изјавимо оно што излази колико из непристрасног испитивања факата, толико и из једнодушног признања: да је савезничка победа на Балкану, од почетка до краја, победа Француске.

САДРЖАЈ

	страна
Предговор	1
I Прва годишњица добропољске битке	1
II Генега солунске офанзиве	5
III Слом Бугарске	39
IV Борбе на Балкану	93

Фронта у септембру 1918 године

